

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР
ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ**

Кафедра філософії та соціології

О.П. Семотюк

ЕТИКА

Конспект лекцій

Харків - 2013

Семотюк О.П. Етика: Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ,
2013. – 67 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до робочої програми курсу «Етика та естетика». Він є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни, яка включає методичні вказівки до семінарських занять, тести, основну і додаткову літературу, питання письмових контрольних робіт. Конспект лекцій включає сім тем, які охоплюють практично все тематику робочої програми, і може бути використаний як студентами денної, так і заочної форм навчання факультету економіки транспорту.

У ньому розглядаються одні з основних проблем етики — морально-етичні аспекти глобальних проблем сучасності та основні аспекти моральної культури спілкування.

Викладений матеріал є не лише складовою частиною обов'язкового нормативного курсу етики та естетики, але й може служити методичним підґрунтям для самостійної роботи студентів із названої навчальної дисципліни.

Рекомендується для студентів факультету економіки транспорту денної та заочної форм навчання.

Бібліогр.: 35 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри філософії та соціології 21 листопада 2011 р., протокол № 5.

Рецензент

доц. В.М. Овчаренко

О.П. Семотюк

ЕТИКА

Конспект лекцій

Відповідальний за випуск Петрушов В.М.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 01.12.11 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 3,5. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1 Морально-етичні аспекти глобальних проблем сучасності.....	5
1.1 Глобальні проблеми у світлі загальнолюдських моральних цінностей.....	5
1.2 Становлення, норми і принципи екологічної етики.....	18
1.3 Ставлення до природи як проблема моралі.....	27
2 Моральна культура спілкування.....	35
2.1 Спілкування як царица людської моральності.....	35
2.2 Моральні передумови спілкування.....	43
2.3 Культура спілкування й етикет.....	50
2.4 Культура поведінки майбутнього фахівця.....	59
Список літератури.....	66

ВСТУП

В умовах сучасного суспільства, коли ламаються певні системи поглядів, здійснюється переоцінка цінностей, перш за все духовних, постає «вічна» проблема гуманізації людини і суспільства. Часткове розв'язання цієї проблеми можливе через пізнання основних категорій етики, принципів, правил, вимог, які регулюють суспільні відносини, спрямовують особистість на досягнення не тільки власного блага, а й суспільного. А як досягнути цього блага — власного і всезагального — лежить у проблематиці самої моралі як об'єкта вивчення етики.

Роль моральної відповідальності людини була важлива в усі часи в усіх народів. Не втрачає вона свого значення, а набуває, можливо, ще більшої актуальності на початковому етапі нового тисячоліття в умовах суттєвих трансформацій суспільства. Нікого вже не варто переконувати в тому, наскільки важливою є моральна відповідальність кожної людини за все суспільство і всього суспільства за кожного його члена тут і сьогодні, а не в уявному абстрактному світі. Відповідальність за увесь світ в цілому: світ людей і світ живої природи. Тобто відповідальність особистості і суспільства — запорука спільного розв'язання спільних проблем, більшість яких зароджується в лоні моралі або переплітається з мораллю у процесі формування суспільних відносин.

Доля нашої держави буде визначатися і здатністю кожного з нас взяти на свої плечі нелегку працю моральної відповідальності за кожен свій крок, кожне своє діяння. Від того, якими ми станемо в плані людяності, залежить і те, якого добробуту ми досягнемо. Економіка так само впливає на моральність, як моральність на економіку, а значить — і на добробут.

Це видання передбачає допомогти його користувачам взяти участь у розмірковуванні над моральними проблемами, які є і будуть значущими для всіх незалежно від віку, статі, релігійних і політичних переконань. Його матеріал буде доповненням до наявних підручників з етики, кількість яких досить обмежена, а тому не може задовольнити потреби в інформації етико-філософського характеру.

1 МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

1.1 Глобальні проблеми у світлі загальнолюдських моральних цінностей.

1.2 Становлення, норми і принципи екологічної етики.

1.3 Ставлення до природи як проблема моралі.

1.1 ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ У СВІТЛІ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Характеристика сучасності не може бути однозначною, оскільки аналізуються дуже суперечливі процеси, у надрах яких і визріває нова якість буття людства, народжується нове обличчя світу, формуються інші, ніж раніше, умови людського існування. Світ змінюється на очах, залишаючи й у окремої особистості, й у багатомільйонних мас відчуття драматизму, надії та болісних сумнівів. Руйнуються усталені соціально-економічні структури, стійкі форми міждержавних відносин, виникають альтернативні, наслідком яких виступають нові проблеми, що змушують приймати воістину доленосні рішення, що визначають майбутнє наступних поколінь, той світовий порядок, у рамках якого їм випаде жити. Звичні форми поділу світу на блоки та коаліції, замкнені угруповання та системи поступово, але неухильно зникають як результат об'єктивної тенденції сучасного розвитку. На зміну приходить інший тип організації людства — світове співтовариство, засноване на спільності долі країн і народів, яка настійно вимагає й нового типу мислення — планетарного. Саме це мав на увазі В.І.Вернадський, коли писав: «Людина вперше реально зрозуміла, що вона житель планети й може — повинна — мислити й діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, сім'ї чи роду, держав чи їхніх союзів, а в планетарному аспекті. Вона, як і все живе, може мислити й діяти в планетарному аспекті тільки в біосфері, у певній земній оболонці, з якою вона нерозривно, закономірно пов'язана і вийти з якої вона не може».

Економіка, політика, мораль, сама історія чимраз більше набувають якості всесвітності, знецінюючи багато національних,

регіональних, класово-політичних, коаліційних меж, протиставляючи їм необхідність усвідомлення об'єктивної сутності майбутнього всього роду людського і планети Земля, коли безумовною стає перевага глобальних проблем над проблемами вузькорегіональними.

На початку третього тисячоліття із глобальними проблемами людство зіткнулося вперше. Що ж таке глобальна проблема і чому такий високий її статус? Передусім це проблема, яка визначає найсуттєвіші умови життя всіх країн і народів, усього світового співтовариства. Якщо врахувати вищесказане, то ясно, що вона не може бути вирішена зусиллями тільки однієї країни чи групи країн. Економічні, ядерні, стихійні катастрофи, епідемії не знають національних і політичних кордонів, вони здатні поставити під загрозу знищення всю світову цивілізацію як таку.

Глобальною проблемою першорядного значення є проблема виживання, перед тотальним змістом якої поступаються національні, державні, класові та ідеологічні інтереси, бо в разі самовбивчої конфронтації протилежних соціально-економічних систем на уламках цивілізації ніхто не зможе розрізнити попіл однієї суспільно-політичної системи від попелу іншої. Вживання, таким чином, стає найвищою цінністю, реалізація якої спроможна забезпечити й реалізацію решти людських цінностей. У той же час проблема виживання не може розглядатися безвідносно до таких дуже істотних проблем, поза вирішенням яких і саме виживання стає малоімовірним. Про що ж іде мова? Про голод, гноблення, нерівність у світовій економіці та політиці, етнічні й релігійні конфлікти, расизм, національну ненависть, екологічну небезпеку, виснаження природних ресурсів.

До загальнопланетарних проблем сучасні дослідники відносять:

- проблеми вичерпання енергоресурсів і невідновність таких із них, як нафта, газ, вугілля;
- забруднення викидами виробництва навколишнього середовища, атмосфери та космосу;
- знищення біосфери (всього живого), лісів, запустіння і деградація ґрунтів;

- виснаження водних ресурсів (зникнення тисяч річок, знищення Аральського моря, нищення Байкалу);
- зростання населення Землі;
- кризу моралі.

Чи не найголовнішими у цьому переліку є моральні аспекти глобальних проблем сучасної цивілізації. Сучасна цивілізаційна система розвивається некеровано, абсолютно випадково і непрогнозовано. Подальший поступ культуротворення, поступ людства неможливий без урахування глобальних проблем розвитку моральності й окремої людини, і людства в цілому, носіїв і творців культури та моральних цінностей.

На сьогодні декілька сотень мільярдів контролюють фінанси, які перевищують половину багатств усього людства. І це при тому, що понад 1,5 млрд людей голодують. Це означає, що прірва між багатими і бідними дедалі поглиблюється. Річний прибуток кримінального світу становить майже 2 трлн доларів. Все — від грошей до моральних цінностей і принципів — нині можна купити. І закономірно постає питання саме морального аспекту: чи для того Бог виділив людину із природи, щоб вона, озброївшись мисленням і мовою, свідомістю, засобами комунікації, а сьогодні й сучасними інформаційними системами і творчістю, стала жорстоким споживачем природи? Споживацькі інтереси протягом тисячоліть закріпили у свідомості людської особистості, у її моралі агресивну домінанту, яка стає основною поведінковою (етичною) рисою як стосовно самої себе, так і стосовно всього людства.

Сучасна постсоціалістична і посткапіталістична системи не вирішують жодної проблеми боротьби з бідністю. Саме бідність породжує вимушену агресивність людини. Напруженість у конфлікті «техносфера — біосфера» посилюється і стимулюється конфліктом у системі «людина — мораль». Коли товаром стають моральні принципи, система безпеки і розвитку в людини пригальмовується. А саме безпека (фізична, економічна, політична, правова) є найвищою моральною цінністю сучасності.

Дійсність унікальна та неповторна, а моральні нормативи та цінності підпорядковуються їй і формуються у процесі її реалізації та динаміки. Самі моральні принципи людини є також фактором творення дійсності. Мотиви, почуття, переконання

спонукають людину до вчинків відповідальних і дій осмислених, що є надзвичайно важливим в умовах глобальної взаємної залежності. Отже, постає питання: що вважати добрим, а що — поганим? Які критерії потрібно визначити для цього в епоху глобальних змін? Як ми мусимо жити в цей час? Чим керуватись, щоб гарантувати собі безпечний розвиток, співіснування, життя в гармонії із природою?

Щоб отримати можливість відповідати на поставлені питання, слід, очевидно, перш за все визначити, що таке *екологія* і що ми відносимо до *моральних норм*, які *етичні принципи* і норми в сучасному світі є основними.

Екологією дослідники називають науку про закономірності взаємовідносин організмів, видів і співтовариств із середовищем проживання. Сьогодні, в умовах глобалізації, — це комплексний науковий напрям, який вивчає відносини людини, природи, суспільства, Всесвіту. Можна стверджувати, що це частина сучасної культури і життя, існування яких є взаємообумовленим і взаємозалежним. Це частина сучасного мислення, мислення космічного, до якого ми лише розпочинаємо торувати людську дорогу.

У подальшому культуротворчому русі людини особливе значення сьогодні мають *моральні норми та принципи*. Саме вони здійснюють вирішальний вплив на безпеку людського існування і розвитку. Моральними нормами можна назвати ідеї і суспільні способи співіснування індивідів. Це ідеї і правильної, і неправильної поведінки індивідів та їх груп (верств). З давніх-давен все це знаходило своє відображення у традиціях і звичаях. Одні вчинки, які несуть небезпеку людині (групі), заборонялись, інші, навпаки, заохочувались. Такі норми, які гарантують безпеку розвитку людини, увійшли в побут як святині, абсолютні правила.

У сучасних умовах глобалізації такими абсолютними правилами на рівні культури, побуту мають стати правила екологічної поведінки і всього людства, і окремого етносу, і окремої держави, але передусім — окремої людини. Завдання полягає в поширенні необхідних екологічних знань — заборон, в усвідомленні (навіть більше), чого не можна робити, які вчинки не допускаються у ставленні до людини, до братів наших менших

і до біосфери в цілому. Ці правила мають закріпитися у підсвідомості кожної людини.

Глобальні проблеми ставлять людство перед необхідністю створення нового бачення світу, що є неможливим без появи відповідної потребам епохи моральної системи, яка суттєво переосмислює традиційні моральні цінності, принципи, норми та реальні звичаї. Така система має базуватися не на часткових підходах (класових, національних, державних, регіональних), а на загальному інтересі виживання людства з усіма його конфліктами й суперечностями.

Надзвичайно важливим на сьогодні є питання про моральне осмислення такої сфери людського життя, як конфлікти: воєнні, етнічні, релігійні, ідеологічні, соціально-політичні. ХХ ст. остаточно дискредитувало насильство як універсальний засіб вирішення найскладніших проблем суспільства. Як показує історичний досвід минулих десятиліть, насильницьке розв'язання конфлікту є ілюзорним. Водночас цей досвід підтверджує результативність ненасильницьких методів боротьби. Досить згадати, що завоювання Індією незалежності під проводом М.Ганді й Дж.Неру здійснилося завдяки масовій ненасильницькій кампанії громадянської непокорі колоніальній владі. Високий життєвий рівень більшості трудящих країн Заходу також був завойований головним чином за допомогою ненасильницької боротьби.

Поява різних видів зброї масового знищення докорінно змінила людську психологію. Подібні види озброєнь не позначені вибірковістю дії, тобто здатністю відрізнити правого від винуватого. Йдеться про знищення величезних мас людей виключно з міркувань воєнно-політичної доцільності, яка заперечує будь-які етичні колізії. Не випадково відомий англійський філософ Бертран Рассел іще на початку 1950-х років зазначав, що до появи ядерної зброї він не виступав проти війни, бо вважав, що війни інколи бувають необхідними. Але в час, коли ядерна зброя стала сумною реальністю наших днів, Рассел закликав до ядерного роззброєння та миру.

На порозі ХХІ ст. людство надзвичайно пильно вглядається в майбутнє, пов'язане з ненасильством, злагодою, сумлінним пошуком взаємоприйнятних рішень. Ідеал консенсусу, згоди,

подолання конфліктів має стати обов'язковим елементом нової моральної парадигми. Один із моральних уроків полягає в розумінні того, що всяке насильство, навіть справедливе, несе в собі могутній внутрішній потенціал зла, бо та грань, за якою протиотрута перетворюється на отруту, надзвичайно хитка.

У сфері міждержавних конфліктів моральна парадигма стоїть перед необхідністю включення до свого складу ідеї спільності всіх землян. Ідеться про те, що планета має постати перед свідомістю людей як велика вітчизна. Не виключаючи відданості й любові до своєї малої вітчизни, свого народу, мови та культури, поняття «громадянин світу» має наповнюватися тим високим моральним змістом, який передбачає наявність відповідальності глобального характеру. Це відповідальність за долю світу і людства, яка виключає національний, класовий, державний і регіональний егоїзм. Необхідне розуміння того, що всяке зло в будь-якому регіоні світу є злом загальносвітовим.

Перед необхідністю радикальних змін стоїть і міжнародна політика. Слід зазначити, що в масовій свідомості політика зазвичай постає як вид діяльності за визначенням аморальний. З точки зору середньої порядної людини, вся історія світової політики — це невичерпний набір прикладів аморальності, підступності, брехні та безпринципності. У той же час чесність і щирість у політиці сприймаються як свідчення наївності, некомпетентності і просто неспроможності. Здається, що в політиці діє своя особлива мораль, яка не має нічого спільного з мораллю людей, мораллю індивідуальною. За умов проблематичності виживання людства аморальна політика — брехня, провокації, зрадливість, насильство у відносинах між державами, націями та соціальними групами — із трагічною неминучістю перетворюється на політику самовбивчу, яка породжує згубні, криваві й нерозв'язні конфлікти. Щоб утримати світ від сповзання до катастрофи (ядерної, екологічної тощо), необхідно норми взаємовідносин між людьми (тобто моральні норми) перетворити на норми відносин між державами. Традиційний характер політики, орієнтованої на досягнення власної вигоди, незалежно від застосовуваних засобів і врахування наслідків для інших, робить всесвітню катастрофу неминучою. Ніякий частковий політичний успіх не може бути

визнаний благом, якщо він досягається за рахунок шкоди для виживання людства, яке належить розглядати як основну мету світової політики.

Забезпечення виживання людства вимагає нового світового порядку як у сфері політики, так і у сфері моралі. Спілкування різних націй, народностей, етнічних груп вимагає наявності особливої етики, особливих правил взаємовідносин, що гарантують досягнення взаєморозуміння. Контакти між такими різними культурами викликають наслідки психологічного й морального характеру, створюють необхідність розуміння чужої точки зору, виходу за рамки власного «я», плюралізму осмислення світу, вміння бачити його очима іншої культури, виявляючи її внутрішню логічність, розумність, доцільність. Дедалі більшим анахронізмом сьогодні стають різні класово чи національно обмежені моральні системи, які можна було б назвати «системами виключення», бо вони виключають із середовища морального регулювання значні групи людей за класовою чи національною ознакою. Так, мораль фашистської Німеччини (і загальнодержавна, й індивідуальна) проповідувала високі моральні чесноти — правдивість, щирість, солідарність, взаємодопомогу, принциповість, співчуття — але виключно для «арійців». До всіх інших, хто не належав до «своєї» спільноти, допускалися й схвалювалися будь-які дії, що лежать, за висловом Фрідріха Ніцше, «по той бік добра і зла». Вседозволеність, аморальність пропагувалися також і в інших суспільствах стосовно «класових ворогів», «представників експлуататорських класів», «куркулів і підкуркульників», тобто до всіх, хто належав до іншої соціальної спільноти.

Радикальні зміни у світі роблять необхідним і серйозний поступ у сфері моралі. Кожна епоха породжує свій власний моральний менталітет, тобто особливу сукупність знань, уявлень, переконань, почуттів, які створюють специфічне середовище духовності, сприймане як на свідомому, так і на підсвідомому рівні в ролі моральної домінанти тієї чи іншої культури на певному етапі її розвитку. Звісно, відмінності в моральних домінантах, ментальності різних культурних регіонів світу існуватимуть і далі, але глобальні проблеми сучасності роблять обов'язковою наявність у моральному менталітеті певних

інваріантних цінностей. Передусім це цінності виживання, загальнолюдської солідарності, співробітництва, подолання національної, расової, релігійної, класової нетерпимості. Як результат — усвідомлена цінність спільності долі людства в такому світі, де вже неможливо відгородитися від чужих бід і печалей, де люди чимдалі більше відчувають себе екіпажем одного космічного корабля, що мчить у просторах Всесвіту.

Ще одна надзвичайно важлива проблема — це проблема прав і свобод людей та народів. Особливого значення в цьому плані набуває усвідомлення величезної соціальної цінності свободи й вільнодумства особистості, які не протистоять правам націй, класів, інших людських спільнот, у тому числі й таким правам, як право на самовизначення, суверенітет, соціальний вибір тощо. І тут передусім слід підкреслити необхідність позитивно ціннісного ставлення до унікальності особистості, нації, культури, відмови від прагнення до примусової уніфікації, однаковості на основі довільно вибраної й зведеної у статус показової моделі. Різноманітність економічних, політичних, ідеологічних, національних, мовних, психологічних моделей є не зло, а щонайбільше благо для людства, бо це величезний резервуар можливих типів діяльності, мислення, поведінки, кожний із яких зберігає в собі багатовіковий досвід тієї чи іншої людської сутності. Унікальність, своєрідність, багатоваріантність оберігають людство від деградації та зникнення соціокультурного генофонду. Однак багатоманітність конфліктна й існування її можливе лише під прапором консенсусу й компромісу як універсального засобу співіснування.

Справжня миролюбність і взаємна повага виникають через розуміння, неможливе без знання культури, що виступає втіленням усієї духовності нації. Знання культури, у свою чергу, неможливе без живого інтересу до інших країн і народів, що народжується у процесі інтенсивного спілкування. Людські контакти, зв'язки, відносини, все те, що дістало останнім часом назву «народної дипломатії», є найпростішим і найдоступнішим шляхом до взаєморозуміння народів, їхньої спільної діяльності, спрямованої на збереження миру та виживання людства. Загальнолюдська відповідальність за збереження миру неможлива без довіри, що виникає між людьми й народами, які

добре знають одні одних, вільні від взаємної упередженості. Значною мірою подібні небажані явища знімаються інтенсивними культурними контактами, що охоплюють чимраз ширше коло людей. Таким чином має скластися новий моральний менталітет міжнародного спілкування, заснований на довір'ї, доброзичливості, розумінні і толерантності, відсутності «образу ворога». Звісно, це є справою надзвичайно складною, оскільки протягом десятиліть «образ ворога» був невід'ємним елементом функціонування ворожих ідеологічних систем, політичних блоків. Крах блокової психології, що відбувається на наших очах, вселяє надію, бо людство більше не може дозволити собі витрачати величезні природні, економічні, людські, наукові, технологічні ресурси на ненависть і конфронтацію.

Нове тисячоліття має стати або епохою співробітництва й толерантності, або останнім, заключним епізодом нашої історії. Для кожної людини боротьба за збереження миру, виживання людства перетворюється на такий вид діяльності, який здатний наповнити життя індивіда високим змістом, дати відчуття спільності, духовного зв'язку з безліччю інших людей. Найміцнішою така солідарність може виявитися у сфері милосердя та допомоги стражденним усюди, де в цьому є необхідність. Співробітництво, що базується на загальногуманних підвалинах, знімає політичні та ідеологічні суперечності, може поступово стати основою взаєморозуміння і в багатьох інших питаннях. Серед нещасних, які особливо потребують живого співчуття, мільйони голодних, тяжко хворих, знедолених в усьому світі. Особливою проблемою сучасного світу є ставлення до жертв СНІДу, які викликають страх, ненависть, паніку навіть у професійних медиків, які нерідко відмовляють їм у праві отримати медичну допомогу. Пропозиції щодо ізоляції цієї групи людей від суспільства у великій кількості надходили і в найцивілізованіших країнах. Як бачимо, це викликає необхідність вироблення нової етики ставлення до людей, на чю долю випав тяжкий і часто незаслужений жереб. Повною мірою сказане стосується й інвалідів, становище яких у світі інколи схоже на ізольоване буття в суспільстві, чужому й ворожому їм.

Справжня розумність можлива лише на шляху моральності. Наука, стримувана колись релігійними догмами, сьогодні звільнилася від обмежень і може дозволити собі будь-які експерименти, не особливо замислюючися про наслідки та людську ціну створюваного. Для того, щоб не стати могильщиком людства, вона мусить виробити систему самообмежень, добровільну заборону на діяння, людська ціна яких непомірно велика. Знання — це справді сила, але всяка сила може бути зняряддям як добра, так і зла. Людство добре вивчило цю просту істину на гіркому досвіді ХХ ст. Таке ж самообмеження необхідне й усьому суспільству, оскільки ресурси планети скінченні й гонка виробництва та споживання також може в умовах чимдалі прискорюваного індустріального розвитку завести людство у безвихідь. Необхідний культ відповідальності людини перед загально визнаними у світовому співтоваристві цінностями культури й моралі, які зостаються сьогодні головною духовною опорою особистості в мінливому світі. Названий культ покликаний врятувати від страшного протистояння, згубної суперечності між технічною могутністю та рівнем моральної довершеності людей. Незважаючи на всі досягнення цивілізації, таке протистояння може призвести до здичавіння роду людського, високотехнічного, індустріального, освіченого варварства. Не можна не бачити того, що творець цивілізації часто неспроможний своїми людськими якостями відповідати рівневі вимог ним же створеної технічної структури. У системі «людина — машина» чимраз частіше не спрацьовує саме перша ланка, оскільки науково-технічний прогрес ставить підвищені вимоги до якостей особистості, і моральних — особливо. Розумність як чиста раціональність розходиться з розумністю як моральною величиною. Перша втілюється в технічних і соціальних здобутках, друга — у здатності бачити в цих здобутках їхню людську ціну і сенс.

Нова якість сучасного світу передбачає й нове звучання багатьох традиційних понять моралі, особливо такого фундаментального, як *гуманізм*. Відомо, що зміст його тлумачився зазвичай як сукупність поглядів, ідей, дій, які виражають повагу до людини, її гідності. З гуманістичних позицій людська особистість має розглядатися як найвища

цінність. Новий гуманізм, покликаний стати морально-смісловим підґрунтям спілкування та взаєморозуміння цивілізацій і культур, має увібрати все найкраще, відмовитися від вузькогрупового, доктринерського, що було наявним в історії моральних пошуків людей протягом усієї історії. Такий гуманізм не потерпить язичницького переконання у винятковій правоті та єдиній правильності одного погляду на світ і заперечення можливості будь-якого іншого; він не потерпить «подвійної бухгалтерії» в моралі, коли аморальність, учинена «своїми», розглядається як подвиг, а «чужими» — як страшний злочин, що ображає моральне почуття. Новий гуманізм виходить із послідовного переконання про найвищу цінність людської особистості, її прав і свобод, із переконання в тому, що кожний етнос, нація мають священне право на мир, свободу та самовизначення, збереження своєї культурної та психологічної ідентичності через розвиток мови і творчої активності людей. Ніхто, жодна нація, жодний клас, жодна партія, жодна особистість не можуть володіти монополією на істину, а тим більше силоміць нав'язувати цю істину іншим. Геноцид, здійснюваний за національною, класовою, ідеологічною, расовою ознакою, — це страшний злочин проти людства. Новий гуманізм, незважаючи на всі суперечності історії, послужить людям можливістю досягнення згоди, дружби, справедливості та милосердя, духовним засобом поступового, важкого, болісного, із багатьма відхиленнями та помилками, але неминучого прогресу, якщо ми хочемо вижити на цій планеті, прагнемо олюднення людського роду. І цей новий гуманізм буде плодом колективних зусиль найрізноманітніших людей і людських спільнот.

Становлення нового світового порядку, що гарантує виживання людства, перетворює на необхідну умову виникнення загальноприйнятого світового порядку, якому повинні були б підкорятися всі країни, блоки, політичні партії, які прагнуть збереження миру, стабільності та добробуту. Формування нового світового морального порядку передбачає поєднання значної кількості моральних систем різних культурно-історичних регіонів і світових релігій. У цьому плані не можна не торкнутися серйозної проблеми, пов'язаної з тим, що наші уявлення про загальноприйняте в моралі великою мірою походять із концепції

європоцентризму, згідно з якою вся світова історія має розвиватися виключно за європейським зразком. Європейська моральна традиція розглядалася й продовжує розглядатися як взірець, ідеал морального взагалі. Ця традиція визрівала протягом двох з половиною тисячоліть і ввібрала в себе раціоналізм античної філософії, канони християнства, духовний досвід Ренесансу та Реформації, етичні ідеї Нового часу та Просвітництва, класицизму і романтизму, інші реалії політичної та культурної історії Європи. Розглядувана традиція відобразила й основні етапи становлення європейської особистості, а також європейське розуміння суспільного та особистого начал. Не беручи під сумнів великі завоювання європейської етичної думки та моралі, слід зауважити, що є й інші моделі морального, пов'язані з ісламом, буддизмом, індуїзмом, великими історичними звершеннями Сходу, його колосальним соціальним досвідом і багатющою духовністю. Створення загальноприйнятої моральної парадигми неможливе без урахування й цього боку загальнолюдської духовності, культурних особливостей багатьох народів і країн. Концепція гуманізму не може бути сформована на ґрунті вузьконаціональних, вузькокласових, вузькопартійних ідеологій, які відкидають універсальні загальнолюдські цінності, що походять із пропагування винятковості яких-небудь соціальних та етнічних груп. Гуманізм не може заперечувати право пригноблених вести боротьбу за своє визволення. У той же час він не може бути байдужим до форм і шляхів цієї боротьби, до її людської ціни, до тих наслідків, якими доведеться розплачуватися всьому світові за цю боротьбу. Гуманізм не може бути байдужим до співвідношення цілей і засобів боротьби. З точки зору гуманізму ніяка мета не може виправдати жорстоких і нелюдських засобів її досягнення. Більше того, сама мета, що потребує таких засобів, викликає серйозні сумніви в аспекті своєї моральної слушності з позицій гуманізму. Новий гуманізм покликаний бути інтегрованою й інтегруючою моральною системою, яка візьме на себе функції духовного забезпечення боротьби за мир і виживання людства, обґрунтування загальнолюдських цінностей, апеляції до духовного світу людської особистості.

Благотворну дію на маси й на особистість справляє миротворча діяльність, що дає відчуття співпричетності до найважливіших доленосних рішень сучасності. Боротьба за мир очищає людську діяльність від усього вузького, обмеженого політично й етнічно, дарує дорогоцінне почуття людської спільності. У цій боротьбі належить цілком свідомо відсунути на другий план усі міркування політичного, економічного, ідеологічного протистояння як щось другорядне на фоні воістину глобальної проблеми порятунку життя людського роду і всього живого на Землі. Усі класові, національні, політичні, ідеологічні й партійні чвари мають поступитися місцем єдності та взаємопорозумінню в головному, вирішальному. Будь-яка концепція гуманізму може бути визнана справді гуманістичною лише в тому випадку, якщо вона спрямована на досягнення цієї головної, пріоритетної мети. Усвідомлення цієї ситуації кожною окремою людською особистістю, світовим співтовариством у цілому — основа й важливий фактор різкого посилення й активізації миротворчої діяльності, залучення в неї нових людей, народів, країн.

Основне завдання кожного з нас — жителя планети Земля — творіння добра. Саме про це читаємо в Заповідях великої гуманістки сучасності Матері Терези, і слова ці збігаються із традиціями і духом нашої національної моралі:

«Люди непослідовні, нерозумні й егоїстичні. І все ж люби їх!

Якщо ти робиш добро, люди звинуватять тебе в потаємній корисливості і себелюбності. І все ж твори добро!

Якщо тебе супроводжує успіх, ти наживаєш уявних і справжніх ворогів. І все ж досягай успіху!

Добро, зроблене тобою, завтра ж забудуть. І все ж твори його!

Щирість і відкритість зроблять тебе вразливим. І все ж будь щирим і відкритим!

Те, що ти будував роками, може зруйнуватися в одну мить. І все ж будуй!

Люди потребують допомоги, але вони ж дорікатимуть тобі за неї. І все ж допомагай людям!

Віддай світу найкраще, що маєш, і натомість одержиш жорстокий удар. І все ж віддавай світу найкраще, що в тебе є».

1.2 СТАНОВЛЕННЯ, НОРМИ І ПРИНЦИПИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ

Однією із глобальних і надзвичайно важливих проблем для сучасного суспільства є екологічна проблема. А вона витікає, у першу чергу, із втрачених зв'язків людини та природи, тобто, як зауважував відомий дослідник Карл Ясперс, із намагання людей отримати від природи найбільше за допомогою посиленої її експлуатації. Ця проблема породила по суті своїй окрему галузь етики — екологічну етику, що знаходиться на даний момент у стані формування, становлення. Призначення її як науки полягає в усвідомленні свого тісного взаємозв'язку з навколишнім світом і відповідно у формуванні різними методами якщо не «благоговійного», як вимагав Альберт Швейцер, то, принаймні, розумного ставлення до природи, частиною якої (всього тільки частиною!) постає людина.

Історично зацікавленість проблематикою відношення «людина — природа» сягає углиб тисячоліть. Поява міфології стала умовою не тільки відображення багатства людської фантазії та її світогляду, а й зародком екологічної етики в первісному суспільстві. У родовому ладі (особливо Стародавньої Греції) стрімким кроком йшло перетворення екологічних уявлень людини; анімістична міфологія перероджується в натурфілософію.

В європейській етиці проблеми екології до середини ХХ ст. майже не підіймалися. Однак не можна сказати, що філософів минувшини зовсім не хвилювали проблеми гармонійного співжиття людства із природою. Ще в ранній доантичний період становлення не тільки етики, а й філософії Піфагор (VI-Vст. до н.е.) порушує питання гармонійного співжиття людини і природи, що відобразилося у його творі «Про природу». Саме він вперше вводить поняття космосу як назву впорядкованості, гармонії світу. Можливо, що перші в історії вегетаріанці були якраз його послідовниками, хоча відмова від

тваринної їжі була швидше не засобом охорони прав тварин на життя і моральним підґрунтям усвідомленого дотримання принципу «життя — священне». Практично відмовою від споживання м'яса вони демонстрували свою відмову від вбивства, насильства над живою плоттю.

Вже більш конкретно, системно й аргументовано викладені екологічні питання у стоїків раннього античного періоду Греції. Можна з упевненістю сказати, що їх головне моральне кредо і моральна вимога мали імперативний вигляд — жити у злагоді із природою. Вони закликали обережно пізнавати закони природи, виробляти практичні навички гармонійного співжиття з нею, а пізнавши та прийнявши її закони, не порушувати їх. У природі вони не бачили джерела зла; на їхню думку, зло — породження людини. Стоїки вважали природу взірцем правильного буття.

В Арістотеля природа в першу чергу — естетичний об'єкт та об'єкт пізнання, який надихає людину на прекрасне і формує особистість. Однак теоретичне світосприйняття Стародавньої Греції в контакт з практичною діяльністю поступово доходять до суперечності, а потім і конфлікту. Практично античному світу, попри всі філософські заклики, вже було притаманне жорстоке ставлення до природи.

У період середньовіччя різні критерії відносин людини і живого навколишнього світу склалися стихійно і були спрямовані на гармонізацію відносин людини і природи. Св. Франциск Ассизький (1182-1226) — засновник чернечого ордену мандрівних злидарів — сміливо вимагає позбавити людину монархічної влади над світом і заснувати «демократію божих створінь». У його поглядах домінує ідея, яка прийшла з античності, — гармонія світу. Єретичний катарський рух у середньовічній Європі однозначно заперечував убивство практично кожного живого створіння, що позначилося на свідомому вегетаріанстві. Чистоти духу і тіла не досягнути, вважали вони, якщо споживати м'ясо убитих та замордованих тварин. Щоправда, у список їх «табу» на вбивство не потрапили змії. Однак і в такій «недовершеності» яскраво звучить етичний імператив — «не можна вбивати живе створіння, бо воно має право на життя». У цьому — приваблива сила їхнього практично застосовуваного вчення.

Не заперечуючи можливість експлуатації природи, Френсіс Беккон (1561-1626 рр.), засновник емпіричного напрямку в філософії, запевняє і попереджає: «Природу перемагають, тільки підкоряючись її законам». Він вважав, що кожне знання, яке отримується людиною у процесі її життєвої практики, повинне бути побудоване на детальному вивченні природи, інакше людина не в змозі буде пізнати суть буття. Однак у цей же час з'являється нова ідеологічна форма, породження візантійської теології — екологічний естетизм, який полягав в абсолютному відчуженні людини від природи. Тут спрацьовував принцип: «Людина сама по собі, природа сама по собі». У цей же період намітилася і тенденція т. зв. екофобності, особливо серед вищого духовенства. Природа стала трактуватися як джерело таємних, містичних сил — чародійства. Саме по собі невтручання у природність стихій можна вважати позитивним моментом, однак це не виправдовує того ж таки експлуаторського ставлення до природи, що призвело до ще одного принципу: «Взяти, але не пізнати».

Схід (Індія, Китай) у своїй філософській позиції протягом всієї своєї історії суттєво відрізнявся від європейського світобачення і розуміння призначення природи. У релігійно-філософських поглядах Сходу однозначно простежувалася тенденція благоговіння перед природою, неможливість і заборона втручання в сили природи. Лише споглядання та при звичаєння до її законів — ось морально-екологічна домінанта співвідношення замкненого ланцюжка буття «природа — людина — природа». Так, у Китаї органічними засадами світу є «дао» (закон, порядок, шлях) і «жень» (любов). Взаємодія цих двох начал відобразилася у взаємодії неба («ян» - світла) і землі («інь» - темряви), які і породжують єдність всього суцього.

Епоха Ренесансу виявила, що світ не ворожий людині. Починається активний процес пізнання природи не тільки як естетичного об'єкта, а й як універсального суб'єкта гармонійності світу. Екологічний світогляд Відродження позначається у філософсько-етичних поглядах появою індивідуального антропоцентризму. Так, Рене Декарт використовує механістичний підхід до світу фауни. У творчості Г.Сковороди антропоцентризм набуває світлого оптимістичного

забарвлення, і це пояснюється, мабуть, тим, що майже все своє життя подорожуючи, він відчував себе в центрі природних стихій, пізнавав їх так близько, як жоден кабінетний філософ. Він пізнає світ (природу) через серце: «Хто народжений для того, щоб бавитися вічністю, тому приємніше жити в полях, гаях та садках, аніж у містах». У цьому і проглядає та велика і проста мудрість гармонійного співжиття людини і природи. Саме Сковорода перший у XVIII ст. проповідує принцип повернення до природи. Він уперше в Європі засудив той штучний розподіл, який французька, хоч і прогресивна, Просвіта внесла у співвідношення природи і мистецтва. «Не заважай тільки їй (природі), а якщо можеш, відвертай перепони і ніби шлях її очищуй», «...яблоню не вчи родити яблука, вже сама натура її навчила...», — вчить, проповідує і вимагає Сковорода.

«Людина не стане паном природи, поки вона не стане паном самого себе», — розмірковує Гегель. Але, зрештою, чи не помилився великий філософ? Чи потрібно бути людині паном на землі? Адже всю свою свідому історію вона саме це і намагалася робити. І результати її амбіційних зусиль — відомі. Результати мало, що невтішні, вони — трагічні.

Велике значення для змін в екологічній свідомості людини XIX ст. мали відкриття Чарльза Дарвіна. Не торкаючись самої суті його теорії, з точки зору екологічної етики найбільш цінним можна вважати саме його ідею залежності людини від природи

У цілому ж участь філософів у розробках питань співжиття людини і природи не просунулась далі моралізаторських висловлювань і сентенцій. Ще на початку XX століття А.Швейцер (1875-1965 рр.) дорікав філософам, що вони не допускають навіть спроби зайнятися розглядом моральних аспектів спілкування людини із природою. Його етика й етика екологічна мають космологічну природу, оскільки життя — це природна таємниця. Саме життя він ототожнює з буттям. Його екологічні погляди набувають виразу гуманістичного принципу співжиття людини і природи — благоговіння: «Я є життя, яке хоче жити, я є життя серед життя, яке хоче жити», — запевняє великий гуманіст. Його етика породжує безмежну відповідальність за все живе: добро є те, що сприяє збереженню життя, а зло — те, що знищує життя. Для морально

відповідальної людини будь-яке життя священне. Норми екологічної поведінки, сформульовані ним, можна вважати рекомендаціями до практичних дій.

Тільки починаючи з 1960-х р. все голосніше звучать заклики тих, хто вважає, що ставлення до природи — одне із свідчень моральної зрілості людини. І цьому немало сприяло вчення В.І.Вернадського (1863-1945 рр.) про біосферу, а пізніше — його вчення про ноосферу, яке набуло і набуває собі у світі все більше прихильників. Під впливом його ідей природа постає в нерозривній цілісності з людиною: «Людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від навколишнього середовища природним об'єктом». «Людина і людство тісним чином насамперед пов'язані із живою речовиною, яка населяє нашу планету, від якої вони реально ніяким фізичним процесом не можуть бути відокремлені. Це можливо тільки в думках», — пояснює вчений.

Американський дослідник Л. Уайт вбачав причину зникнення духу гуманізму у ставленні до живої природи у традиційному європейському споживацькому світосприйнятті і закликав до відродження францисканських традицій.

Італійський мислитель Герберт Маркузе (1898-1979 рр.) із позицій психоаналізу вважає, що в системі «людина – природа», починаючи із ХХ ст, захопившись технологічними досягненнями, люди намагалися вирішувати суперечності між природною сутністю і суспільством, що пригнічувало цю сутність. Повне підкорення людини виробництву означає її поступову смерть, бо цю залежність розірвати вже надалі буде неможливо. Залежність від «технічного прогресу» розриває зв'язки людини із природою, і це є величезним лихом. Його ідеї знайшли багато прихильників, особливо серед європейської та американської молоді, яка виходила на вулицю з гаслами протесту проти технократизації суспільства та із закликами повернутися обличчям до природи.

Карл Ясперс (1883-1969 рр.) — німецький філософ — основне зло в руйнуванні зв'язків людини і природи бачить в намаганні людей (суспільства) одержати якомога більше від природи, нічого не віддаючи взамін. Людина робить це за допомогою жорстокої експлуатації природи. Таким чином, бідніє не тільки природа, біднішає моральний світ людини. І це

здійснюється поступово на очах цілого покоління. Ясперс пише, що все, що діялося людиною у практичному застосуванні її знань, зводилося врешті тільки до накопичення матеріальних цінностей. Аналізуючи історію, можна стверджувати, що все вироблене людством з акцентом на матеріальні цінності не є справжньою історією, а лише побічним продуктом екзистенції. Людство підпало під владу речей, що знецінили духовний світ людини, а до природи, у свою чергу, не наблизилось. Тому людина почуває себе у світі невпевнено, а через ту прірву, що утворилася між нею й довкіллям, прориваються лише забобонні і дуже далекі від істини уявлення про таємничий світ; тому людину супроводжують містичні настрої, які і є результатом незнання. Не бачачи сенсу життя, людина втрачає свою сутність як людина розумна, опускаючись до стану стадної тварини або досягаючи рівня гомо вульгаріс і живучи за принципом: «Людина людині вовк». Якоюсь мірою, вважає Ясперс, це є наближення до природи, але не на рівні цивілізованості, а на рівні дикуна. Щоб врятувати людство, Ясперс вказує на необхідність виробити нові світоглядні критерії, ідеали. Дещо злі і, певною мірою, жорстокі слова Ясперса слухні, особливо в його зображенні морально-культурного портрета сучасника. Але це правильно, бо якраз із позитивістських і негативістських поглядів і народжується наука.

Західні вчені-футурологи, щоб запобігти екологічній кризі, пропонують припинити технічне освоєння планети, прикласти зусилля, щоб відновити те, що втрачене, те, що зникає, і використати «планетарний інтелект» для великої мети — відновити, а далі і зберегти природу в її первозданному вигляді.

На жаль, сучасності поки що властивий утилітарний підхід до природи, хоча зміна позицій на шляху до розумного і гуманного прагматизму вже помітна.

Норми екологічної етики втілюють і акумулюють історичний досвід людства. Вони — сукупна духовна цінність людства. Нормативна етична регуляція поведінки людей щодо природи є процесом вироблення, засвоєння та реалізації досвіду минулого, без якого неможливо створювати екологічну позицію й екологічну свідомість людства. Основне завдання етики як науки полягає у проєкції переведення пізнаних природних закономірностей і потреб на поведінку людей. Екологічні норми

поєднуються з етичними, і це цілком правильно, бо новоутворені норми утворюють ядро екологічної етики, а його можна визначити як сукупність еколого-етичних норм поведінки.

Етичні норми, що регулюють поведінку людей у сфері взаємодії із природою, виникають вже на початкових етапах існування суспільства у вигляді звичаїв, заборон, традицій. Норми екологічної етики виділилися саме зі звичаїв, але, на відміну від них, являють собою такий спосіб духовного зв'язку особистості із суспільством, який передбачає невдоволеність, критичне ставлення людини до власного життя і соціально-практичної діяльності. Якщо зазвичай обов'язковою є загальноприйнята поведінка, то мораль навчає, як слід чинити свідомо.

Оскільки етика є продуктом історичного розвитку, а отже, змінювалася зі зміною суспільного ладу, екологічні норми поведінки теж постійно змінювалися, переглядалися відповідно до реальної необхідності. Зокрема, те, що вважалося в недалекому минулому дивом трудового героїзму (розорювання заповідних територій, перекивання рік, створення штучних водоймищ, затоплення родючих земель), тепер вимагає перегляду.

Розвиток виробництва та відкриття взаємозалежних законів життя на планеті призводить майже до патової ситуації, у якій опинилося людство. Найсумнішим можна вважати той усвідомлений факт, що Земля як планета, як середовище не вічна. Усвідомлення вичерпності її ресурсів і неможливості швидкого «самолікування» від ран, завданих нерозумною людською діяльністю, вносить нові елементи у сприйняття людиною природи як єдиного цілого і свою власну залежність від неї, а тому мусить кардинально змінитися і ставлення людини до неї. Людство вже частково усвідомило, що стоїть на порозі катастрофи, яка загрожує існуванню всього живого, всьому, що робить можливим людське життя.

Ось такі проблеми постають перед екологічною етикою. І оскільки проблеми торкаються не тільки моральної свідомості, а й охорони навколишнього середовища, то екологічна етика починає тісно співпрацювати із правом — соціальним інститутом, який здатний законодавчо охороняти те, що можна на цей момент вберегти.

На сьогодні безглуздо було б сподіватися, що всі заклики, гасла і закони настільки дієві, що можуть зупинити екологічно небезпечний процес. Необхідно розробити такі критерії оцінки діяльності сучасних виробництв, за якими охороняти природу було б економічно вигідно. Тоді пріоритет екології над економікою стане етичною нормою.

Одним із *принципів екологічної етики* є право громадян на здорове і чисте довкілля. Перший принцип Стокгольмської декларації (1972 р.) проголошує: «Людина має право на свободу, рівність й адекватні умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дає змогу жити в гідності й добробуті». Далі Декларація проголошує обов'язок урядів оберігати і покращувати довкілля для сучасного і майбутніх поколінь. Після Стокгольмської конференції деякі держави визначили у своїх конституціях або законах право на сприятливе довкілля й обов'язок держави берегти його. На відміну від країн східного європейського регіону, у країнах Заходу вже декілька десятиліть відбувається процес соціалізації природи: обмеження прав власників природних ресурсів (Швеція, Франція, Англія), утворення рекреаційних зон (Італія, США). Відбувається також процес деідеологізації міждержавних відносин у галузі охорони довкілля, який підкоряється одній головній меті — збереженню природи.

Однією з гарантій права громадян на сприятливе довкілля є *отримання достовірної екологічної інформації*. Населення повинно, наприклад, знати про об'єкти, які будуються або будуватимуться на території, де воно проживає, про їх можливий вплив на природу регіону. У розвинутих країнах Заходу (США, Данія) підприємство перед початком будівництва оголошує дані про можливий його вплив на довкілля, а місцеві органи повинні враховувати думку населення у процесі обговорення. Якщо громадська думка, особливо підкріплена науковими аргументами (вчені охоче беруть участь у таких дослідженнях), виявляє спротив, то на будівництво «сумнівного» об'єкта може накладатися мораторій. В Україні, на жаль, таку інформацію можна отримати тільки через поодинокі публікації у пресі та вісниках екологічних організацій ("Зелений світ", "Зелений рух" та ін.).

Ще одним принципом екологічної етики є **принцип збереження видової різноманітності природи**. Щорічно зникають десятки видів рослинного і тваринного світу, мікроорганізмів, бідніють на корисні копалини надра. Уся різноманітність природних багатств повинна бути збережена, бо вона забезпечує стійкість соціальної системи, збагачує духовний світ людини.

Заслуговує на увагу ще один принцип екологічної етики — **принцип екологічної освіти, екологічного виховання, реформування екологічного стилю мислення**. А це вже завдання етики, підкріпленої екологічними висновками науки, бо без цього не можна буде розв'язувати екологічні проблеми. Екологічна етика як синтетична, але практично необхідна галузь знань повинна забезпечити формування екологічної свідомості, до якої входять:

1 Світогляд, основою якого є осмислення єдності між суспільством та природою.

2 Економічний фактор, в основі якого лежить положення про взаємодію суспільства та природи з визначенням ролі способу виробництва матеріальних благ, залежності впливу на природу рівня розвитку виробничих сил і характеру виробничих відносин.

3 Моральна етика та естетика, що володіють вже напрацьованими нормами, які здатні регулювати поведінку людини при спілкуванні із природою.

4 Правовий аспект природоохоронного законодавства, у якому відобразатимуться інтереси не тільки людини, а й природи.

До сказаного варто додати т. зв. вимоги сукупного екологічного та етичного імперативу, наведені нижче.

Перша вимога — заборона всіх воєн на землі. Війна — це не тільки соціальне лихо, а й нещастя для природи, бо кожна війна є аморальним та екологічно шкідливим явищем.

Друга вимога — обмеження використання природних ресурсів не тільки на поверхні планети, а й у її надрах. Це перш за все заміна діючих експлуатаційних систем на менш виснажливі і м'які та розроблення таких технологій, які практично не були б порушенням екологічного балансу на планеті.

Третя вимога — обережне і розумне використання атомної сировини. Ще на початку століття В.І.Вернадський стосовно використання радіоактивних елементів (радію) писав: «Ми підходимо до великого перевороту в житті людства... Чи зможе людина використати цю силу, спрямувати її на добро, а не на самознищення?» Цей сумнів і побоювання залишаються та становлять цілу наукову і водночас екологічну проблему. Проблема полягає не тільки у використанні радіоактивних елементів, а й у захороненні їх відходів. Багато держав ще не усвідомлюють цю проблему, а вона дає вже про себе знати починаючи з того дня, коли вперше радіоактивне сміття було скинуто в море, закопане в землю, відправлене в зону «вічної» мерзлоти. Настав період, коли, як вважав академік В.І.Вернадський, вже немає часу думати про абстракції, жити за старими рецептами, особливо такими, які були в нашому користуванні протягом двадцятого століття. Учений зауважував, що ми повинні переглянути всі основи нашого життя, переглянути до кінця, зазирнути в саму глибину, оскільки в тому, що відбувалося і, почасти, ще відбувається, винні ми всі (у першу чергу — через свою байдужість), бо люди зобов'язані засвоїти урок, який нам дає природа і саме життя і знайти вихід із того становища, у якому ми зараз опинилися: жорстокості і ненависті, панування злиднів, загрози голоду, морального знущання, спроб відродження диктатури, безкультур'я. Будемо сподіватися, що віра нашого великого земляка в те, що час прийде і все зміниться на краще через творчу, гуманістичну й усвідомлену діяльність людства, не даремна.

1.3 СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ ЯК ПРОБЛЕМА МОРАЛІ

Предметом аналізу традиційної етики стали людські відносини в системі: людина — людина, людина — колектив, людина — суспільство. Зберігаючи цей масив етичної проблематики, не можна не зазначити, що багато важливих сфер морального відношення зоставалося за межами аналізу. Одним із суттєвих недоліків традиційного підходу, що позбавив його справжньої вселюдськості й планетарності, було прагнення до

жорсткої обмеженості вузькими рамками тільки суспільства, тільки людського буття. Мораль як квінтесенція духовності має охоплювати всю світобудову, не дискримінуючи як об'єкт морального відношення нікого й нічого — ні тварин, ні рослини, ні природне середовище. Людина повинна піднятися над власним егоїзмом споживання й зарозумілістю технічної досконалості в ім'я гармонійної єдності з життям в усіх його багатоманітних проявах. Вона повинна піднятися до величі розумного самообмеження й відчути себе невід'ємною частиною природи, пізнати щонайглибшу спорідненість зі світом природи. Поза такою радикальною реконструкцією свідомості неможливе виникнення екологічної етики, завдання якої полягає у виробленні фундаментальних підвалин людської моральності у ставленні до природи.

Культура, принаймні європейська, була завжди антропоцентричною, протиставляла себе світові природи. Над її ставленням до природи витав дух завоювання, підкорення, бездумного її пристосування до одномоментних потреб. Однак, насильно підкоряючи природу, людина підрубувала своє власне коріння, позбавляючи себе оперття й цілісності. Зауважимо, що відживаючий тип взаємозв'язку людини та її природного оточення сформував могутню традицію мислення й поведінки, про яку добре сказав Альберт Швейцер: «...європейські мислителі ретельно стежать за тим, щоб у їхню етику не пробралися ніякі звірі. Впертість, яку вони виявляють, прагнучи узаконити і звести у принцип традиційну бездушність, межує з нісенітницею. Вони або взагалі відкидають співчуття до тварин, або всіляко принижують його. Якщо ж вони допускають це почуття в дещо більшому розмірі, то силкуються виправдати його всіма засобами, а часом мало не вибачаються за нього». Сам Швейцер намагався подолати цю антропоморфну обмеженість попередників у своїй теорії «благоговіння перед життям», яке проповідувало етику любові та братерства з усім живим, гармонію людини з усім світом.

Культура, щоб урятуватися від деградації і загрози випаленої землі, на якій немає місця й самій людині, мусить зробити своєю основою не часткову, утилітарну, а всесвітню етику, у якій знайдеться місце всьому живому. Ізольовану

людину, замкнену в соціумі, мусить замінити людина Землі, яка тісними узами пов'язана із природою і сприймає себе як частину природи, прагне до гармонії та єдності з нею, розуміє, як багато в її житті залежить від цього великого зв'язку всього живого. Екологічна етика має стати регулятивним принципом поведінки та мислення не тільки окремих особистостей, а й, головним чином, усієї світової цивілізації, якщо, звичайно, людство не хоче зникнути з лиця Землі.

Природу не слід розуміти однозначно як світ тварин та рослин. Природа являє собою весь комплекс організмів, які населяють планету і задіяні в одному глобальному життєвому циклі, де кожна складова є важливим ланцюгом. Випадає один — і цикл порушується, призводить до катастрофічних локальних або масштабних наслідків. Людина — не вінець природи, а та ж сама складова ланка, яка залежить від інших, хоча і намагається своєю практикою довести протилежне.

Видатний український учений академік В.І Вернадський, який створив учення про біосферу, зазначав, що величезна маса популяцій усіх видів живих істот у сукупності утворює єдину гігантську оболонку нашої планети — сферу життя. Вернадський передбачив, що нестримний науковий і технічний прогрес людства повинен привести до органічного єднання розуму і природи, а відтак — до переходу біосфери у новий вищий стан — ноосферу, тобто сферу розуму, або сферу, керовану розумом. Проте таке єднання вимагає надзвичайно виваженого науково обгрунтованого ставлення до природи (біосфери) з боку біологічного виду — людини.

Все частіше лунають застереження про назрівання небувалої екологічної кризи, зумовленої нерозумним ставленням людини до природи. Сент-Екзюпері писав, що «всі ми пасажери одного корабля, назва якому Земля». Тому священний обов'язок кожного з нас полягає, перш за все, у постійній турботі про благо нашого спільного дому, про його майбутнє функціонування, бо те, що створюється сьогодні, стане надбанням наступних поколінь. Те, що помилок було нароблено багато, сьогодні відомо всім, як і те, що ці помилки треба виправляти негайно зусиллями всіх країн і народів. Але поки що ці зусилля дуже слабкі. Аналіз історичного розвитку людства переконує в тому, що унікальність людини як

виду полягає не тільки в наявності розуму, який дозволяє абстрактно мислити, здійснювати усвідомлену й творчу діяльність і забезпечувати мовний контакт із собі подібними, а й у її парадоксальній глухоті і байдужості. Людина зайшла у суперечність сама із собою, тобто з результатами своєї діяльності, і тим самим порушила закон природи, знівелювавши водночас моральні заповіді, які сама проголошувала віками.

По-перше, порушення відбулося (і це знайшло своє відображення в релігії) у плані свого людського призначення, а саме — можливості володіти і керувати створеним для людини світом на благо всього суцього. Людина, створюючи цивілізацію, призначену для задоволення її потреб, знищує середовище свого перебування — те середовище, від якого вона повністю залежить. Перетворившись із явища природи на її активного суб'єкта, людина реалізує дії (їх наслідки часто непередбачувані), які мають руйнівний характер. По-друге, людина є єдиним створінням серед мешканців біосфери, яка знищує собі подібних, виходячи тільки з миттєвих потреб і прагнучи вдовольнити лише свої найближчі інтереси чи просто отримати садистську насолоду від убивства. Сказане дозволяє зробити такий висновок: людина, будучи на сучасному етапі за всіма параметрами найвищим досягненням еволюції, тим самим є її черговим кінцевим напрямком, оскільки в біологічному плані вдосконалюватися вона вже не може, а фізіологічно на цьому етапі вона теж уже досягла кінцевого стану. У соціально-моральному плані людина також не має перспектив, оскільки домінантою поведінки окремих індивідів, окремих груп є всезростаюча агресивність, неповага до свого і, головне, до чужого життя. Це підкреслюється і в посланні Іоанна-Павла II у зв'язку з Міжнародним днем миру в 1990 р.: «У наші дні зростає усвідомлення того факту, що міжнародному світу, окрім гонитви озброєння, релігійних конфліктів і несправедливостей, які все ще спостерігаються серед народів й у відносинах між державами, загрожують відсутність поваги до природи, хаотична експлуатація її ресурсів і зростання зубожіння. Така ситуація породжує відчуття невпевненості і нестійкості, що, у свою чергу, призводить до виникнення різних форм колективного егоїзму, пошуків особистої вигоди і зловживань... Але найбільш серйозним і глибинним свідченням

моральних наслідків, пов'язаних з екологічним питанням, є неповага до життя, яка дає про себе знати в поведінці людей...».

В останню третину ХХ століття стан довкілля кардинально погіршився. Забруднюються повітря, річки, озера, моря, зростають хімічні та шумові навантаження, великі території забруднюються відходами, не вистачає питної води і продуктів харчування. Потерпає від глобально-екологічних проблем і Україна. В її атмосферу викидається щороку 20 млн т шкідливих речовин (приблизно 380 кг на кожного її жителя); у 1, 5-2 рази за останні роки збільшилася кількість відходів, скинутих у Дніпро, Дністер і Південний Буг; жертвами господарської діяльності стали 20 тис. малих річок, що замулилися і взагалі зникли; понад 1,5 млн гектарів ґрунтів зазнали сильного радіаційного забруднення; катастрофічно вирубуються карпатські ліси тощо. Внаслідок порушення правил екологічної етики Україна посідає перше місце в Європі за кількістю онкохворих.

Формування екологічної культури — процес багатогранний і тривалий, адже протягом багатьох десятиліть через низку соціально-політичних і духовних причин навіть у сільських жителів, які більше наближені до природи, виробилося почуття не любові до землі, а повна до неї байдужість, відчуженість. Навіть для селянина земля, природа — це тільки матеріальний фонд для самоусвідомлення себе власником нерухомості, а глибинні зв'язки із природою, які раніше проростали у кров і плоть, настільки ослаблися, що на поверхні виявилася та ж сама тенденція — тільки експлуатація природних багатств без усвідомлення наслідків. А без любові до землі ніякої екологічної культури бути не може.

Із розвитком технічних і технологічних можливостей людей у зміні природного середовища і вияву як позитивних, так і негативних наслідків впливу на природу суттєво змінюється ставлення суспільства до природи. І мова йде вже про історичну відповідальність. Тільки людина відповідальна за свою діяльність і своє ставлення до природи, тільки від неї залежить, щоб результати цієї діяльності не обернулися трагедією. Та у ставленні до природи, на жаль, ще домінує свідомість всездозволеності. З тією ж легкістю, з якою люди руйнують суспільні відносини, вони руйнують і свої відносини із

природою, тобто підточують ті підвалипи, на яких зведений будинок, у якому живе людство.

Моральне виховання і формування справжнього людського ставлення до природи — два боки одного і того ж процесу виховання гармонії в людині. Культура спілкування із природою не виникає сама по собі, вона є результатом цілеспрямованої просвітницької роботи. Мораль може змінити і ставлення до природи, якщо аргументи, якими вона оперуватиме, будуть ґрунтовні, важливі, переконливі і поширюватимуться (пропагуватимуться) належним чином, а також масово. Коли ця інформація дійде до душі, серця, буде використана розумом (свідомістю) й утвердиться як морально-екологічна традиція, тоді і постане реальна можливість зупинити екологічну катастрофу, яка насувається. Носіями морально-гуманістичних ідей повинні бути не тільки науковці, а й широкі кола громадськості, соціально-духовні інститути (церква, різноманітні товариства, засоби масової інформації, школи). Дослідники визначають три основні напрями масованого екологічно-виховного впливу на суспільство: розвиток екологічної освіти і виховання, формування екологічної етики, засвоєння правил екологічної поведінки кожною людиною і введення їх у культуру.

У праці «Прорив в екологічну етику» (1999 р.) В.Є. Борейко вирізняє такі її напрями: земельна етика, біоетика, екоцентризм і біоцентризм, глибинна екологія, звільнення тварин, теоцентризм.

Земельна етика регулює відносини людини і землі із живими організмами на ній. Доглядання землі, обробка її, плекання було першим прямим визначенням змісту терміна «культура», і вже пізніше він почав уживатись відносно духовної культури, плекання розумової діяльності. Ще в сиву давнину на українській етнічній території людина виробила правила ставлення до землі як до матінки, годувальниці. Завдяки своєму географічному розташуванню Україна володіє великими запасами чорноземних ґрунтів, це найбільше багатство українського народу. Земельна етика передбачає класифікацію ґрунтів, складання земельного кадастру, який визначає якість і порівняльну вартість ґрунтів, їх оцінювання за продуктивною силою, поліпшення завдяки цілеспрямованій господарській діяльності. Сьогодні ж, як стверджують дослідники, господарська діяльність завдає величезної

шкоди і ґрунтам, і всьому живому. Цю скарбницю, джерело багатства українців і всіх землян треба берегти, примножувати, не допускати бездумного розбазарювання. Одним із основних правил земельної етики в наш час є обмеження свободи дій людини в боротьбі за своє існування. Це обмеження ґрунтується на тому, що серед інших живих істот людина виділяється розумністю і занадто сильним впливом на природу — середовище свого проживання.

Прихильники інших напрямів, екоцентризму та біоцентризму, стверджують, що людина не є центром Всесвіту і природи як цілісного процесу життя, що природним системам притаманні цінності, незалежні від людських цінностей. Природа може існувати і без людини, людина ж без природи — ні. Людина має посідати у природі відведене їй місце й узгоджувати свої цінності із цінностями природи.

Прихильники «глибинної екології» заперечують важливість людського виду. Людина, на їх погляд, лише один із багатьох видів, які населяють планету. Людське життя не важливіше, ніж життя іншої живої істоти. Тому здоров'я біосфери є важливішим за блага людства.

Іншим напрямом екологічної етики є «визволення тварин». На думку прихильників цього напрямку, тварини мають такі самі моральні права, як і людина: кожен із видів, що населяють планету, має свої вимоги до середовища. Коли їхня ніша в середовищі збільшується, то збільшується й обсяг моральних прав. Механізм здійснення цих прав визначається функцією виду в екосистемі.

Космоцентризм обстоює думку, що світ самоцінний сам по собі, і людина не може вирішувати, яким йому бути. Тобто інтереси біосфери вагоміші за інтереси будь-якого іншого виду.

Теоцентризм нагадує про людську відповідальність за долю біосфери перед Богом, перед вищою моральною інстанцією, а також заперечує всездозволеність, попереджаючи кожену людину, що всі її дії матимуть наслідки перш за все для неї самої.

Цікавим напрямом екологічної етики є біоетика, яка пов'язана із проблемами генетичної інженерії, тобто з людиною як біологічною істотою. Це, зокрема, стосується і проблем абортів, і дослідів із клонування, й значної кількості інших проблем, пов'язаних із збереженням життя на Землі.

Названі напрями екологічної етики дають змогу уявити необхідність розширення екологічної освіти задля того, щоб правила екологічної поведінки стали невіддільним елементом загальної культури людини. Багато дослідників, наприклад, вказують на необхідність розумного споживання, вирівнювання різниці між недостатнім споживанням і надмірним споживанням. Обмеженість ресурсів, недоспоживання одних і надмірне споживання інших може призвести до соціально-екологічної катастрофи як у локальному, так і глобальному масштабах. Недостатність ресурсів (води, повітря, мінеральної сировини, продуктивних ґрунтів) призводить до порушень у споживанні, викликає соціальні конфлікти і війни. Необхідною є боротьба з енергетичними і технологічними забрудненнями, вимоги дотримання балансу споживання сонячної енергії та енергії, яка йде від земних надр. У пострадянських країнах сьогодні назріла необхідність утвердження у свідомість невиправдано швидко розбагатілих громадян позицій сучасного гуманізму, екологічної поведінки, попередження надспоживання. Їх діяльність і багатства мають розумно, за допомогою законодавчих механізмів спрямовуватися на створення робочих місць, вирішення соціальних та екологічних проблем, на благо співгромадян .

Своєрідне етичне правило моральної поведінки людини у ставленні до економіки та екології запропонував письменник В.Песков: «Рамки дбайливого користування природними ресурсами — певний шлях до бережливості, до пошуків найкращих способів господарювання. Феноменальний економічний ривок японців зроблений в умовах украй обмежених природних ресурсів. Не будемо бідність сировинної бази вважати за благо, однак доводиться згадати і стару притчу: «Маючи одне яблуко, з'їдають його до насінинок. Маючи в руках решето з яблуками, плоди надкушують і викидають». Ми маємо не решето, маємо величезний кошик із «яблуками». І ми повинні думати, що з'їсти сьогодні, а що залишити на завтра. І зобов'язані також подбати, аби ніщо не потривожило здоров'я дерева, яке дає плоди».

2 МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

2.1 Спілкування як царина людської моральності.

2.2 Моральні передумови спілкування.

2.3 Культура спілкування й етикет.

2.4 Культура поведінки майбутнього фахівця.

2.1 СПІЛКУВАННЯ ЯК ЦАРИНА ЛЮДСЬКОЇ МОРАЛЬНОСТІ

Важливим елементом загальнолюдського в моралі є моральна культура спілкування. Спілкування, діяльність, пізнання, будучи змістом людської життєдіяльності, перебувають у нерозривній єдності, являють собою форми соціальної активності людини. Характерною ознакою спілкування як форми активності виступає її моральна спрямованість, що розкривається у спілкуванні й виявляється в якостях людяності, доброзичливості, дружелюбності, взаємоповаги. Завдяки спілкуванню індивіди обмінюються знаннями, виробничим досвідом і вмінням; інакше кажучи, тільки через спілкування з іншими людьми людина може отримати засоби для задоволення своїх потреб і тільки у спілкуванні вона знаходить і реалізує духовний зв'язок з іншими людьми.

Зауважимо, що спілкування як об'єктивна необхідність в усіх формах життєдіяльності виникає водночас із становленням людського суспільства та формуванням людини, але протягом дуже тривалого періоду не усвідомлюється як цінність навіть у суто практичному, утилітарному розумінні. Коли ж воно в суспільній свідомості епохи родового ладу усвідомлюється, то усвідомлюється як практична цінність, а не моральна. Віднайдення людиною такої потреби у спілкуванні, у процесі якої індивід утверджує себе як особистість і реалізує себе як моральну істоту, являє собою результат усієї подальшої історії людства, на тернистому шляху якого моральна культура, у тому числі й моральна культура спілкування, постає загальною формою практичної діяльності людей.

Ідеться про те, що у спілкуванні людей завжди наявні моральні спонуки, які утримують спілкування в культурних

межах, надають йому людяності. Таким чином, спілкування виступає і як самостійна життєва цінність, що показує, у якій мірі людина стає потребою для іншої виключно як людська індивідуальність. Тому врахування індивідуальності іншого, поважання її — одна із суттєвих вимог моральної культури спілкування, виконання якої можливе лише за відсутності соціальних обмежень морального спілкування людей.

Об'єктивними передумовами розвитку спілкування як моральної потреби, так і високої моральної культури спілкування є формування демократичних основ суспільства, надання суспільним відносинам характеру вільних і рівноправних. Спілкування при цьому досягає особистісного рівня, відкритості, спрямованості на іншого, сприяє моральному розвитку, оскільки через спілкування людина засвоює всю складну систему соціальних відносин. І чим багатші суспільні відносини, тим ширше коло спілкування особистості із суспільством, тим глибші й людяніші міжособистісні зв'язки людей. Таким чином, під моральним спілкуванням мають на увазі стійкі зв'язки між людьми, основою яких є панівна в суспільстві моральність, а також духовна потреба в морально-психологічному взаєморозумінні. Рівень культури спілкування, його моральний характер і спрямованість в основі своїй визначаються рівнем розвитку самого суспільного життя, яке може, з одного боку, сприяти повнокровному спілкуванню людей, а отже й відчуттю радості свого буття, з іншого — породжувати почуття непотрібності, роз'єднаності з рештою людей. Першочергової ваги в розвитку моральної культури спілкування людини набувають ті переваги у виборі форми й стилю спілкування, які виробляються нею у процесі виховання та самовиховання.

Спілкування є однією з найфундаментальніших, найвищих соціальних потреб людини, яка включається в неї з моменту свого народження. І хоч у перші роки життя спілкування має спонтанний характер (у його основі лежить пасивність, а не активність дитини), все ж спілкування з іншими людьми формує у дітей почуття довіри до тих, хто їх оточує, надійності, емоційного піднесення. Особливе морально-психологічне навантаження потреба у спілкуванні й саме спілкування мають у підлітковому та юнацькому віці. Потреба тут — це не лише

контакт узагалі, а й прагнення до взаєморозуміння, опертого на симпатію й визнання. Це і потреба в емоційній підтримці й водночас потяг до самотійності, які можуть зумовити появу суперечностей у спілкуванні і навіть його кризу.

Спілкування для людини являє собою практичне завдання, вирішення якого ніколи не дається в готовому вигляді. Від особистості вимагається не тільки розуміння творчого, складного характеру людських взаємин, а й часом болісного пошуку для вироблення нових форм, стилів спілкування, його ритму. Невміння, а інколи й небажання розібратися в цих морально-психологічних особливостях сприйняття людьми одне одного може породжувати стан самотності, який інколи трагічно переживається людиною. Світовідчуття самотності спричинює почуття непотрібності, безглуздість життя. Не знаходячи близької душі, яка розуміє її, людина втрачає надії на повноцінне спілкування, вдається іноді до його примітивних форм. У цьому криються інколи причини наркоманії, алкоголізму, групової антисуспільної поведінки. Витоки самотності слід шукати не лише у психологічних особливостях сприйняття людиною людини, а й у способі життя. Так, міський, більшою мірою, ніж сільський, стандартизований спосіб життя частіше призводить до морально-психологічної роз'єднаності людей. Менш інтенсивні міжособистісні міські контакти спричинюють дефіцит емоційних переживань, викликають у індивіда відчуття «самотності серед людей». Слід зауважити, що проблема самотності людини як морально-психологічна проблема вже давно дістала відображення в західній культурі. Література, живопис, графіка, кінематограф широко вказують на самотність як на гранично хворобливу для соціально-морального самопочуття людини проблему, найчастіше обґрунтовуючи її ідеєю трагічності людського буття. Такий підхід до пошуку відповіді на запитання про причини самотності властивий і деяким ученим. Так, американський психолог Е. Фромм, малюючи тривожну картину руйнації підвалин морального життя в сучасному світі, зауважує, що моральна ізоляваність людей досягла небаченого розмаху. Існують також спроби обґрунтувати розрив зв'язків між людьми переважно або психологічними, або науково-технічними причинами, зображуючи руйнівні процеси в моральності як

позаісторичні, фатальні. За всієї значущості вказаних причин для розуміння природи самотності, душевної невлаштованості все ж вирішальною, такою, що визначає врешті морально-психологічне підґрунтя самотності, є, на наш погляд, здатність суспільства бути опорою й гарантом як матеріальної, так і психологічної надійності. Саме соціальні умови, суспільні відносини, що розвиваються на їхній основі, викликають появу своєрідних видів самотності — соціальну, моральну, психологічну. І хоча власне психологічний феномен самотності має відносну самостійність, проте саме суспільні зв'язки визначають зміст того, що люди сприймають як самотність. Звичайно ж, не слід вважати, ніби джерело самотності криється тільки в об'єктивних причинах, зокрема й таких, як урбанізація, НТР та ін. Нерідко хибні ціннісні орієнтації, обмеженість духовного розвитку, небажання й невміння розуміти іншу людину, низька моральна й психологічна культура призводять до труднощів у спілкуванні і, як наслідок, до самотності. Не завжди долається цей стан і інтенсивністю контактів, оскільки, як показують психологічні дослідження, такі контакти найчастіше є поверховими. Безсумнівним є і той факт, що поглиблення морального взаєморозуміння людей у їхніх стосунках, прагнення й уміння зрозуміти іншого, організувати своє особисте життя, діяльність, спілкування з іншими людьми сприяють вихованню в людині таких моральних якостей, як небайдужість, прагнення до взаємодопомоги, готовність поставити себе на місце іншого. Важливо навчитися бачити себе немовби зі сторони, очима іншого, об'єктивно оцінювати свої й чужі вчинки.

Повноцінне спілкування неможливе без співпереживання, без включення до свого внутрішнього світу цінностей, поглядів, почуттів іншої людини. Бо, осягаючи причини тих чи інших вчинків, поглядів, оцінок інших людей, особистість починає глибше осягати себе, свої чесноти й вади. Порівнюючи себе з іншими, людина збагачується осягненням складного внутрішнього світу людей, їхніх моральних почуттів.

В найповнішому й розвиненому вигляді спілкування здійснюється в товариській, дружбї і любові. Товарищність передбачає наявність спільної діяльності, єдності мети й на цій основі відповідної емоційної забарвленості стосунків — симпатії, прагнення до взаємодопомоги, солідарності й підтримки.

На відміну від товариськості, дружба — глибше й інтимніше спілкування, яке передбачає не тільки взаємодопомогу, а й внутрішню близькість, відвертість, довіру, любов. І чим глибші ці почуття, тим міцніша дружба. Для моральної культури спілкування у дружбі характерні прагнення до взаємності, душевної спорідненості, вірності й постійності. Споживацьке ставлення руйнує дружбу так само, як і відсутність делікатності, тактовності у взаєминах. Величезна моральна цінність дружби полягає в тому, що вона більше, ніж інші форми взаємин, втілює вироблені культурою уявлення про те, якими мають бути людські стосунки. Особливою сферою людського спілкування, складною і водночас багатою людськими пристрастями, емоційною напругою та змістом морального ставлення є любов.

Та хоч би яку сферу людського спілкування ми розглядали, видається цілком очевидним той факт, що світ людського спілкування настільки багатий, наскільки багатий і різноманітний світ людини, світ суспільних відносин, а отже, й світ моральних можливостей, пов'язаних із реалізацією справжньої гуманності, людяності у спілкуванні між людьми.

Власне, будь-яка людська дія або вчинок можуть набути певного значення тільки в контексті певних стосунків між людьми, тобто в контексті спілкування. Тільки за впливом, який справляє певна дія на людське спілкування, людські взаємини ми можемо судити про її справжню моральну вагу. Адже реальне здійснення людська моральність знаходить не у свідомості і навіть не в діяльності як таких, а лише в царині живого спілкування. Саме тут моральна проблематика набирає довшеної форми, повною мірою реалізує свій духовний і гуманістичний потенціал.

Отже, що являє собою сфера людських стосунків як царина моральності?

Насамперед, звернімо увагу на те, що відносини між людьми здатні набувати принципово різного значення з точки зору вияву в них моральної суб'єктивності людини. У будь-якому суспільстві існує чимало сфер і відносин, у яких люди ставляться одне до одного саме як до об'єктів, а не суб'єктів, вважають своїх партнерів своєрідними «мислячими речами», нездатними до принципівих змін і відповідальних рішень, такими, реакцію яких

на ті або інші дії завжди можливо передбачити. На будь-якій посаді, у будь-якій соціальній ролі людині, хоча б інколи, доводиться функціонувати, тобто виконувати усталені дії. Усе це є цілком закономірною рисою суспільного життя, без якої останнє позбавилося б усякої прогнозованості і стабільності. Загроза дегуманізації виникає там, де людина звикає ототожнювати себе зі своєю функцією, своєю соціальною роллю, коли, образно кажучи, епізодична маска починає правити за власне обличчя. Справжній людський сенс спілкування розкривається тоді, коли партнер, опонент, співрозмовник постає перед нами особистістю, яку неможливо звести до будь-якої заготовленої заздалегідь схеми, — здатною в будь-яку мить повернутися до нас якимись новими, несподіваними своїми гранями. Отже, різноманітний світ людських стосунків виступає сферою безпосередньої реалізації моральності насамперед у тому своєму аспекті, в якому він розкривається як спілкування. Спілкування, таким чином, і виявляється справжньою цариною людської моральності.

Історія людства дає безперечні докази визначального впливу суспільних, загалом міжлюдських стосунків на характер розвитку особистості, напрям її самореалізації, формування її духовного світу. Виходячи з нагромадженого на сьогодні матеріалу досліджень та їхнього теоретичного узагальнення, можемо говорити про фундаментальне значення процесів спілкування для всього розвитку людської цивілізації й культури, так само як для кожної окремої особистості.

Ми часто вживаємо як синоніми вирази «спілкування», «комунікація». Проте між ними існують певні відмінності, істотні з точки зору морально-етичного змісту цих понять. Щодо співвідношення комунікації й спілкування, то основна відмінність між ними полягає в тому, що комунікація у вузькому розумінні слова є суто інформаційним процесом. Спілкування ж здатне набувати і практично-матеріального, і духовно-практичного характеру.

Звичайно, у різноманітності форм і проявів людського спілкування далеко не все є однаково принциповим з точки зору етики. Зокрема, вона зовсім не наполягає на тому, щоб людина неодмінно була, як кажуть, комунікативною і компанійською. За

своєю психічною конституцією люди поділяються на екстравертів та інтровертів; характер та інтенсивність спілкування у представників зазначених груп якісно різні, із чим жодна етична система нічого вдіяти не може, навіть якби й ставила собі це за мету.

Те, що в цій галузі справді має принципове значення для етики, можна, по суті, звести до двох пунктів: доброчесність у спілкуванні і спілкування як доброчесність. По-перше, важливо, щоб у будь-якому людському спілкуванні його учасники дотримувалися загальних норм моралі, втілювали відповідні етичні цінності, вносили у свої взаємини засади моральної культури. По-друге, істотно, щоб людина, незалежно від обставин життя і власної психічної конституції, була морально спроможною до спілкування, усвідомлювала життєве значення реалізації власного буття як глибинного «діалогу» зі світом.

Почнемо з етики «спілкування як доброчесності». Спілкування передбачає певну душевну настроєність людини, моральну готовність брати в ньому участь. Ця готовність нерідко набуває свідомого, вольового характеру, а інколи постає і як щось більш глибоке й первинне, ніж воля. Кожен із власного досвіду знає, що до справжнього, глибокого спілкування ми готові далеко не завжди навіть тоді, коли дуже його потребуємо; тим більше не готові до нього тоді, коли занурені у свої нескінченні повсякденні турботи. Кожен вибудовує свій внутрішній світ, свій час і свої стосунки, виходячи із власних або якщо й чужих, то вже усвідомлених ним потреб. Вступ до спілкування вже сам по собі є певним моральним кроком людської особистості. Інколи цей крок дається нам так легко, що ми його й не помічаємо, бо так приємно вступити нам у спілкування з певною людиною. Інколи спілкування стає для нас, можливо, найбільш радісною подією в житті, незрівнянною ні з чим. Іноді ж ми змушуємо себе прислухатися до тієї або іншої людини, вступати з нею в контакт або ж, навпаки, затуляючи вуха проходимо повз неї. Ну, а інколи трапляється так, що ми й хотіли б проминути когось, забути про нього, недочути його звернення, але не можемо, бо щось сильніше за нашу волю штовхає нас до нього, вимагає відкрити вуха, розплющити очі, розкрити назустріч йому нашу душу й серце. Саме ця вкорінена в

людині здатність до спілкування і називається відкритістю. Навпаки, відсутність такої здатності, виключна зосередженість на внутрішніх цінностях і проблемах постає як замкненість. І замкненість, і відкритість можуть знаходити вияв на різних рівнях людських стосунків. За будь-яких умов і обставин здатність людини поділити болі й проблеми інших, почути голоси навколишнього буття, звернені до неї, робить її морально досконалішою, тоді як самозакохана і сліпа до радощів і страждань світу зосередженість на власних потребах постає як одна з найістотніших моральних вад. Але в будь-якому разі не слід заплющувати очі на ризик і страждання, пов'язані з пошуками відкритості. У чудовому радянському фільмі «Король-олень» є кумедна пісенька М.Тарівердієва про двох чарівників, доброго та й недоброго, що поспішали до потяга. Злий чарівник простував собі прямо, ні на кого не звертаючи уваги, і, звичайно, не спізнився. Добрий чарівник помітив дівчинку, що загубилася, і відвів її до батьків, допоміг старенькій людині перенести важку валізу, вказав комусь правильний шлях, подав милостиню жебракові, втихомирив забіяк — і, певна річ, спізнився. Мораль пісеньки, зрозуміло, не в тому, що добрим бути не варто. Добрим бути важко, важче, ніж злим, але це єдиний гідний людини шлях, заради якого не страшно й запізнитися на потяг.

Поряд із відкритістю суттєвою характеристикою суб'єкта спілкування є діалогічність. Звичайно, справжню суть спілкування не можна зводити тільки до діалогу. Діалогічний суб'єкт «чує» не тільки себе, а й свого партнера, зважає на його логіку й цим радикально відрізняється від суб'єкта монологічного, для якого існує лише одна логіка — його власна. При всьому цьому діалог означає саме сутнісне співвідношення різних систем думки, а не безладну їх мішанину. Головне багатство діалогу — його творчий потенціал.

Проте поряд із цим дедалі більшої ваги як у міжособистісних, так і в міжнародних відносинах набуває саме ідея діалогу різних цінностей, різних вірувань, різних систем мислення — діалогу, що ґрунтується на взаємній повазі й толерантності, веде до взаємозбагачення, а не до взаємопридушення суб'єктів культури. За умови множинності цих суб'єктів діалог переростає в полілог національних,

релігійних, культурних цінностей; сьогодні ми можемо спостерігати драматичний шлях становлення такого полілогу, такої поліфонії різних голосів культури як адекватного способу самоусвідомлення сучасного людства. Можна сподіватися, що саме цій тенденції належить майбутнє.

Втім, саму ідею діалогу не варто абсолютизувати. Ні відкритість, ні діалогізм собою не вичерпують гуманістичний клімат повноцінного людського спілкування. Щоб бути глибоким і стійким, діалог мусить спиратися на певні передумови власне морального гатунку, до розгляду яких ми й переходимо.

2.2 МОРАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ СПІЛКУВАННЯ

Щоб спілкування між людьми могло відбутися, тим більше на достатньо високому рівні, потрібно чимало передумов. Суб'єкти спілкування повинні перебувати в контакті, розуміти один одного, виконувати певні спільно визнані правила комунікативної поведінки; їм має бути притаманна воля до спілкування і певна, більш або менш виразна, настроєність на своїх партнерів, що знову ж таки передбачає відповідні соціальні, культурні, психологічні, семіотичні умови тощо.

Тепер звернімо увагу на такі передумови спілкування, які є моральними, і до яких передусім слід віднести повагу, співчуття і любов.

За своєю суттю *повага* постає як значущий моральний прояв настроєності людини на спілкування. Неможливо спілкуватися з тим, хто не поважає. Людська гідність, як ми пам'ятаємо, співвідноситься з честю; якщо гідність притаманна особистості власне як людині, носієві загальнолюдських ціннісних властивостей, то честь утілює моральну оцінку й самооцінку особи відповідно до її конкретного соціального стану, належності до тієї чи іншої спільноти, а також її власних чеснот і здобутків. Подібним чином повага — це практична реалізація визнання людської гідності, насамперед визнання особистих чеснот. Цілком природно, що кожна людина прагне, щоб її не тільки поважали, а й шанували, однак цього вона ще має домогтися ціною власних зусиль. Бути гідним звання людини — значить чинити добро, виконувати свій обов'язок, бути відповідальним,

справедливим, реалізувати своє життєве призначення тощо. Відповідно до цього й повага у практиці людського спілкування передбачає добротворення, справедливість, врахування вільного самовизначення й обраного напрямку самореалізації особи; разом з тим вона ґрунтується на довірі й чуйності, доброзичливості, ввічливості. З повагою несумісні насильство, пригноблення, придушення свободи, жорстокість, приниження, брутальність. Слід сказати, що саме відсутність реальної поваги до людини стала однією з основних причин занепаду культури спілкування в радянському суспільстві. Ущемлення особи в її основних правах, позбавлення власності й свободи, нахабна брехня, яку десятиліттями «навішували на вуха» мільйонам людей, небачена жорстокість репресій, атмосфера тотальної підозри, що панувала суспільстві, — все це врешті призводило й до деградації сфери повсякденного спілкування, звідки надовго зникали делікатність, чутливість, ввічливість та інші «старорежимні» чесноти, а на їхньому місці утверджувалися грубість і вульгарність. На жаль, і сьогодні ми відчуваємо наслідки цієї деградації. Але людина не може дозволяти, щоб з неї знущалися, не може внутрішньо погоджуватися із власним приниженням: справжній раб той, хто погоджується з тим, що він раб, і тим самим плодить рабів навколо себе. Зрештою, у моральному відношенні в нас можуть відібрати тільки те, з утратою чого ми тією чи іншою мірою погоджуємося вже заздалегідь. Високий рівень самоповаги людини — це той бар'єр, проти якого безсиле будь-яке побутове чи адміністративне хамство. Моральна самоповага, як і повага до своїх ближніх, є невід'ємною основою повноцінного людського спілкування.

Співчуття. Неважко побачити, однак, що для культури спілкування повага є передумовою хоча й необхідною, але недостатньою. Можна скільки завгодно поважати людину, зовсім не прагнучи вступити у спілкування з нею. Спілкування передбачає, що ми не просто цінуємо нашого партнера, поважаємо його гідність, а й активно прагнемо мати з ним справу, що є неможливим без вникання в його турботи і проблеми, без духовно-чуттєвої підстановки себе до його власної суб'єктивності. Екзистенційно-моральною парадигмою такого входження у світ внутрішніх переживань іншої суб'єктивності і є

співчуття. Справді, співчувати людині — значить поділяти її радість чи тугу, пристрасть або страждання, захоплюватися її успіхами чи жаліти її в її болях і невдачах. Є досить поверхова, хоча й небезпідставна моральна сентенція: справжній друг той, хто здатний не тільки сумувати із приводу ваших невдач, але й щиро радіти вашим досягненням. Для егоїстичної свідомості співрадість часто уявляється чимось важчим, душевно менш досяжним, ніж жаль або співстраждання. Проте є підстави твердити, що співстраждання глибше; воно передбачає дещо більше, ніж просте співчуття. «Співстраждання є найголовніший і, можливо, єдиний закон буття всього людства», — читаємо в романі Ф. Достоєвського «Ідіот» слова князя Мишкіна — напевно, найбільш піднесеного з позитивних героїв російської літератури. Звичайно, такої думки дотримувалися не всі персонажі останньої: на розвиток офіційної вітчизняної культури останніх десятиліть значно більший вплив справила, зокрема, відома сентенція з горьківської п'єси «На дні» про те, що, мовляв, «жалість принижує людину». Що «жалість принижує», покоління радянських людей міцно засвоювали змалку; далі на цій основі, як і у фашистських країнах, вибудовувалася етика «сильної людини» — активного будівника нового суспільства, жорстокого, невразливого для ворогів, фанатично відданого ідеї, готового заради неї переступити через страждання і кров своїх ближніх. Очікуваний поворот до милосердя, співчуття, співстраждання, який, здавалося б, мав супроводжувати крах комуністичного режиму, дотепер залишається, на жаль, декларацією, а не реальним фактом. Досі інваліди, старі, немічні люди, сироти, хворі діти — найбезправніші верстви населення посткомуністичного світу; до того ж хвилю співчуття до них, що піднімалася в перші роки перебудови, зараз дедалі виразніше заступає збайдужіння, якщо не жорстокість. На цьому тлі особливого значення набуває вірність особи покликові співчуття, співстраждання, рішучість, усупереч зовнішнім впливам, зберігати й розвивати в собі цю вимогливу людську здатність. За виразом В. М Шукшина, «культурна людина... це той, хто в змозі співстраждати. Це гіркий, болісний талант».

Із категорією співчуття пов'язане поняття милосердя як бажання допомогти кожному, хто має в тому потребу. За своїм

об'єктивним змістом милосердя досить близьке до співчуття, проте розглядати його просто як вияв останнього було б неправомірно, оскільки у своїй основі вони зовсім не обов'язково збігаються. Якщо співчуття, тим більше співстраждання, пов'язане, як ми бачили, із тим, що особа переймається турботами й стражданнями інших, до певної міри розчиняючи в них власне Я, то милосердя, навпаки, передбачає чітко окресленого суб'єкта, який, керуючися моральними прагненнями, чинить добро тим, кого усвідомлює саме як інших, відмінних від себе — хоча здебільшого й не без сердечної схильності до них. Саме тому діяльна солідарність під впливом безпосереднього співчуття все ж таки відрізняється за своїм людським змістом від діянь милосердя; часто-густо досить уважно вслухатися у благання «будьте милосердні», щоб відчутти в ньому невимовлене: «Якщо вже на людське співчуття ви не спроможні...». При всьому цьому милосердя саме по собі є високою етичною цінністю. Незамінна моральна вартість милосердя яскраво висвітлюється, зокрема, у порівнянні з толерантністю і повагою. Відомо, що толерантність, якщо надмірно не розширювати значення цього популярного терміна, зводиться до «терпіння» іншого, до визнання за ним права на самобутнє існування. Повага, як уже зазначалося, передбачає більше: визнання іншості іншого як самодостатньої цінності. Поважати — значить не просто терпіти, а утверджувати ціннісний статус іншого, навіть якщо за своєю природою він нам чужий. Подібним до толерантності й поваги, милосердя, як бачимо, також є ставлення до іншого як до іншого, воно не потребує неодмінно, хоча й не відкидає співчутливої схильності до цього іншого. Звичайно, толерантність не завжди породжує справжню повагу, і не будь-яка повага прагне стати милосердям. Проте милосердя, щоб залишатися на притаманній йому моральній висоті, має поєднуватися з толерантністю і повагою до кожного його адресата; у протилежному разі воно втрачає свій позитивний духовний сенс.

Згідно з постулатами релігійної етики, людина має бути милосердною передусім заради блага й порятунку власної душі. У цьому твердженні міститься глибока моральна істина: щире діяння милосердя не може принижувати його адресата, не може

порушувати його гідність, оскільки щонайперше в цьому діянні життєво й духовно зацікавлений самий його суб'єкт. Цей висновок цілком можна застосувати й до суспільства в цілому: спільнота, яка перестає бути милосердною до своїх нужденних членів, завдає шкоди насамперед самій собі, зраджує власну духовність. Здатність до милосердя — істотний прояв морального здоров'я суспільства, як і кожної окремої особистості.

Ключовим моральним орієнтиром спілкування постає *любов*. Може видатися, звичайно, що для нормального людського спілкування любов, у порівнянні з повагою і співчуттям, є справою не такою вже й необхідною. Нехай не всяке спілкування надихається любов'ю, проте погане таке спілкування, що не прагне до цього, не орієнтується на ідеал любові, хоча б у найвіддаленішій перспективі.

Що таке любов? Визначень її та різноманітних поглядів на неї існує величезна кількість. Якщо давньогрецький філософ Емпедокл (близько 490 — 430 рр. до н.е.) вбачав у любові безособове начало поєднання, яке пронизує собою всі стихії буття, а китайський мудрець Мо-цзи (V ст. до н.е.) — принцип загальної злагоди й взаємного добротворення, що його відкриває людям саме небо, то сучасні мислителі здебільшого пов'язують її саме із граничним проявом людської особистості: «Любов є відповідальність Я за Ти» (М. Бубер). Для романтиків любов асоціюється передусім із чимось неповторним, виключним, уразливим, таким, що не вкладається у рамки жодних загальних норм і розпорядків. З іншого боку, гегельянець В.Г.Белінський, який, здається, не так далеко й відійшов від романтизму, у листі до приятеля не вагаючись глибокодумно констатує: «Любити, Мішелю, можна тільки субстанцію...» В історії людської думки знайдемо й осмислення любові як простої чуттєвості, й суто інтелектуалістське її тлумачення («інтелектуальна любов до Бога», що постає в «Етиці» Б. Спінози); і прагнення цілком звести любов до світу інтимних переживань, і піднесення її на щабель офіційних громадянських чеснот («Вибрані місця із листування з друзями» М.В. Гоголя тощо). Перед релігійною, зокрема християнською, свідомістю любов може поставати як «жертвна воля до повної самовіддачі» (С.С. Аверинцев), тим часом

свідомість позитивістська здатна вбачати в ній елементарне прагнення забезпечити собі джерело позитивних емоцій тощо. Уся ця строкатість існуючих уявлень про любов відбиває реальне багатоманіття видів і проявів цього основоположного людського почуття. Справді, існують любов-утіха і любов-самопожертва, любов-пристрасть і любов-інтерес, любов-хіть і любов-благоговіння, «любов небесна» і «любов земна». Існують також подружня, батьківська, дочірня або синівська любов, любов до особи, спільноти, ідеї або системи цінностей тощо. У кожного з названих і не названих нами різновидів любові є своя внутрішня логіка, і зачіпають вони людину по-різному. Тож чи можна вказати на якісь спільні ознаки, які дали б змогу осмислити з єдиних позицій усе це вражаюче розмаїття високого й низького, піднесеного й непристойного, що ми його позначаємо терміном «любов»? Такі спільні ознаки, звичайно, існують, хоча говорити про них доводиться з певною обережністю. Любов може бути глибокою або поверховою, пристрасною чи переважно розумовою, спрямованою на кохану, просто ближню людину чи на будь-яку іншу істоту, проте вона завжди утверджує певне буття заради нього самого в його самоцінності; у противному разі, коли ми, наприклад, культивуємо щось навіть дуже приємне й корисне лише задля його майбутнього споживання, говорити про любов немає підстав. Сутність любові цим, однак, далеко не вичерпується. Л. Толстой висловив колись думку, що приваблює своєю простотою: «Любити — значить жити життям того, кого любиш». Разом з тим, хоч яких би космічних обширів і висот сягала любов, неодмінним її джерелом залишається вільне, таємниче, невимушене відношення Я — Ти, незбагнено спонтанний вибір, внутрішній контакт, який мало сказати, що має особистісний характер, але значною мірою саме й творить неповторну людську особистість. Поза безпосередньою зацікавленістю в цьому конкретному суб'єкті жодна справжня любов неможлива. Як жоден інший моральний феномен, любов являє людині повноту її душевної реалізації, повноту смислових і творчих потенцій буття. Вона акумулює позитивну моральну енергію, що допомагає людській особистості витримувати натиск обставин, не зраджувати себе, у будь-яких стосунках залишатися вірною кращим своїм ідеалам і цінностям. Через усе це любові в

житті людини, що б не говорили, ніколи не буває забагато: питання тільки в тому, чи відповідає той чи інший її прояв справжній її суті. І подібно до того, як справжня, глибока любов до Батьківщини не має нічого спільного з «ціннісною сліпотою» і холодним презирством до інших культур і націй, так само й для міцності родинних стосунків єдиною надійною гарантією може бути не заперечення, а утвердження любові: зміцнення і поглиблення з роками (за умови необхідної й серйозної турботи про це) взаємної прихильності чоловіка і жінки одне до одного, до дітей, до свого сімейного вогнища.

Власне, будь-який прояв людської культури, як і культура загалом, може бути розглянутий як культура спілкування. Вище нами були розглянуті деякі загальні принципи моральної культури спілкування, що, очевидно, є універсально значущими. Проте із справжнім феноменом культури ми маємо справу тільки там, де вказані загальні принципи втілюються у відповідну реальність — укорінюються у традиціях, звичаях, побуті, впливають на конкретну поведінку людей, стають надбанням їхнього повсякденного досвіду. Специфічна реальність культури, про яку тут ідеться, не може бути довільно сконструйованою або підігнаною під наші високі ідеали: шар за шаром, працею і досвідом поколінь нарощується вона на певному соціально-історичному, етнічному, природному ґрунті. Тільки на основі такої реальності, в її неповторному історичному, національному, морально-просторовому заломленні можуть знайти справжню опору найвищі, найзагальніші морально-етичні цінності. І тільки на основі такої реальності, на тлі відповідних соціальних зв'язків і взаємин, що складаються начебто «самі собою», становлення моральної особистості стає нормальним природно-історичним процесом, а не подвигом, що потребує героїчних зусиль від того, хто прагне зберегти свою добродійність і виховати порядних дітей у ситуації безкультур'я й аморальності.

За умов глибокої руйнації, що нині спіткала культуру нашої країни, її неповторну реальність, особливо важливо пам'ятати, що моральне відродження народу і встановлення на майбутнє надійної системи морально-етичних цінностей передбачають насамперед вільний розвиток культури як такої, оскільки саме у процесі такого розвитку, з усіма його неминучими втратами,

тільки й може утворюватися реальний ґрунт людської моральності.

Істотнішим елементом такого «проростання» моралі в товщі культурної реальності є процес вербалізації основних моральних проблем — процес їх мовно-мисленнєвого шліфування. Стрижневим елементом культури не дарма завжди вважалися слово, література, здатність продукувати тексти; так і для культури морального спілкування принципово важливою є наявність такої обґрунтовуючої її ланки, як культура морального висловлювання, культура словесного обговорення моральних проблем. Надто добре відомо, що там, де з тих або інших причин перестають вважати за потрібне висловлюватися і розмірковувати на теми моралі, дуже швидко занепадають, вульгаризуються й самі морально-етичні цінності; коли людям чомусь стає «ніяково», «соромно» говорити про любов, — хиріє, зрештою, й саме любовне почуття. Навпаки, продуктивний розвиток моральної культури, моральних стосунків між людьми передбачає процес їх вільного обговорення.

2.3 КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ Й ЕТИКЕТ

Головним показником і водночас основною сферою реалізації моральної культури спілкування є актуальні стосунки між людьми. На сьогодні існує чимало конкретних настанов і рекомендацій щодо практичної організації міжлюдських взаємин; класичний взірець такої літератури — популярні книжки Д. Карнегі (1888—1955 рр.). І все ж деякі правила спілкування, запропоновані американським фахівцем, безперечно, заслуговують на увагу: «щиро цікавтеся іншими людьми», «посміхайтесь», «будьте хорошим слухачем», «ніколи не кажіть людині, що вона не має рації» та ін. Якщо перелічені правила, як і багато подібних до них, явно мають певний раціональний сенс, то поряд із ними в культурному спілкуванні ми дотримуємося й суто формальних, на перший погляд, настанов. Сукупність таких формальних правил, що регулюють зовнішні прояви людських стосунків (поводження з людьми, формули звертання, вітання, вибачення, подяки, поведінка в місцях загального користування, манери, одяг тощо), називають *етикетом*.

У недавній нашій історії траплялися часи цілковитого нехтування будь-якими правилами етикету як начебто буржуазним або феодально-аристократичним пережитком, що приховує нещирість, відсутність реальної поваги до людини. Проте наслідком такого презирливого відкидання етикету незмінно ставало поширення грубості або й відвертого хамства. І це аж ніяк не можна вважати якоюсь випадковістю. Тож, як бачимо, нехтувати навіть зовнішніми правилами моральних взаємин не слід. Повага до них і творче засвоєння здатні зробити правила етикету дієвим утіленням доброзичливого, уважного ставлення до людини, знаряддям тактовності, делікатності. Таке органічне засвоєння приписів етикету, включення їх до загальної системи людських моральних цінностей становить основу ввічливості — важливого показника морального стану людської особистості в цілому.

Моральною основою етикету є правила співжиття людей, які забезпечують їм умови для нормальної громадської та особистої життєдіяльності. Ці норми виражають природне прагнення людини до встановлення з іншими справді людських стосунків, що базуються на взаємоповазі, гуманності та справедливості. Причому саме спілкування між людьми сприяє їхній здатності відчувати і співчувати, переживати і співпереживати, бути совісними, милосердними, добродішними та порядними. Безпосередньо з мораллю пов'язані такі норми етикету, як ввічливість (уміння поводитися чемно), тактовність (уміння дотримуватися певної міри у стосунках із людьми), коректність (уміння поводитися, не принижуючи гідність інших), вихованість (уміння поводитися пристойно будь-де). Часто чуємо, що якусь людину називають інтелігентною. Ця людина має начебто внутрішню межу, яку не може переступити; вона за будь-яких умов (незалежно від віку, статі, посади тощо) не втратить рівноваги, далека від зарозумілості, пихатості, роздратованості, вередливості, уникатиме таких ситуацій, коли можна принизити підлеглого, буде з ним ввічливою, тактовною, коректною, ніколи не дозволить собі брутальності. Інтелігентність — це категорія моральна, рівень якої визначається не освітою, а культурою.

Людина протягом життя перебуває у стані становлення, ще з

дитинства засвоює певні моральні норми і правила етикету. Той, хто не сприйняв етичних норм і правил етикету, не засвоїв техніку гуманного спілкування, припускаючись грубощів, може легко принизити іншого, спрямовує на нього своє роздратування. Такі люди можуть, врешті-решт, стати соціально небезпечними.

Звичайно, критерії поведінки людини закладаються в певному середовищі, залежать від способу її життя. Проте більшість норм і правил сучасного етикету мають універсальний, загальнолюдський характер, поширюючись на всі соціальні групи і прошарки у суспільстві.

Свого часу термін «етикет» (фр. *etiquette* — ярлик, етикетка, церемоніал) вживався для позначення порядку проведення певної церемонії. Ним визначався строго встановлений порядок і форма поведінки при дворі монарха таким чином, щоб звеличити особу монарха й утвердити придворну ієрархію. Це був придворний протокол, подібний до дипломатичних протоколів, які діють і зберігають своє значення й на сьогодні. Однак життя вимагало ширшого тлумачення цього терміна як сукупності правил поведінки у різних сферах життєдіяльності людини, а не тільки при дворі правителя.

Етикет має конкретно-історичний характер. Кожне суспільство, кожна культура відзначилися своїми правилами поведінки, системою норм, своїми уявленнями про прекрасне й потворне. Так, свої правила поведінки існували в античній Греції і свої — в античному Римі; етикет при французькому дворі Людовіка XIV відрізнявся від етикету при дворі Ізабелли й Фердинанда; етикетні правила за російського царя Олексія Михайловича (XVII ст.) відрізнялись від таких за Петра I (XVIII ст.) тощо.

Етикет є соціально зумовленим. Він виник як суто класове, кастове явище. Досить згадати хоча б середньовічний кодекс лицарської честі або вимоги придворного етикету, що якнайсуворіше регламентували все двірське життя (члени родини монарха мали прокидатися о певній годині; точно визначалося, хто повинен бути присутнім під час одягання монарха і які функції виконувати; заздалегідь визначалося, хто супроводжуватиме його на прогулянках, буде присутнім на аудієнціях, прийомах і т. п.). У старих хроніках і мемуарах

придворних осіб можна знайти докази того, як через дрібниці, пов'язані з етикетом, спалахували непорозуміння, що ускладнювали політичні відносини між державами.

Цілком інші норми, правила у стосунках існували в народному середовищі. Все, що характеризувало етикет правлячих класів, було неприйнятним для соціальних низів. «Бідність звільняє від етикету», — зауважувала французька письменниця Жорж Санд. Але це не означало, що простолюдин не мав уявлень про необхідні норми поведінки. Життя, суспільний та особистий досвід підказували, що такі форми необхідні, бо вони регулюють повсякденні контакти з колегами, із сусідами, з рідними і близькими, допомагають людям зрозуміти один одного, без чого немислимими були б самі стосунки у сфері виробництва, у побуті. Ці норми, що народжувались у середовищі простих людей, були простими і зрозумілими, звільненими від низки умовностей.

Та із плином часу багато норм, правил і вимог етикету стали загальними правилами, які регулювали специфічні форми людського спілкування. Це відбувалося внаслідок того, що виникнення етикету було своєрідним досягненням людської культури, однією з форм «олюднення» людини, ушляхетнення її природних інстинктів, пристрастей.

В етикеті на рівні станового етикету (положення) були частково збережені давні традиційні форми спілкування і звернення людей один до одного. Так, наприклад, давнє вшановування жінок, культ жінки-праматері є майже повсюдним явищем: їй дарували квіти, прикрашали ними, ототожнювали з першоосновою всього суцього — землею. Знімати капелюх перед жінкою, вставати при розмові з нею, поступатися їй місцем і виявляти до неї усілякі знаки поваги — ці правила були наслідком не тільки лицарського схиляння перед Прекрасною Дамою, а й більш давнього культу жінки.

Виникнення етикету було пов'язане також із досягненнями в галузі матеріальної культури, із появою особливих надлишкових засобів, аксесуарів, предметів, що використовувалися для задоволення природних потреб у їжі, одязі, пересуванні. Якщо, наприклад, людина утамовує голод, користуючись під час їжі ножами і виделками, якщо їх багато і кожна пара має своє

призначення, то це свідчить, що нові форми і способи утамування голоду пов'язані з розвитком не лише духовної культури самої людини, а й матеріальної культури, культури виробництва у певній сфері. Правила етикету мають утилітарний характер, упорядковуючи користування засобами громадських комунікацій, сферою обслуговування; етикет допомагає зберегти здоров'я (приміром, сприяє кращому засвоєнню їжі), охороняє нервову систему, забезпечує задоволення тощо.

Крім історичного, соціально-класового характеру етикет має й етнонаціональний колорит, який складався протягом усього періоду формування тієї чи іншої нації. Такі особливості етикету склалися і в українського народу. Так, в Україні, як і в інших регіонах Східної Європи, завжди панувала особлива повага молодших до старших, що, наприклад, виявлялося у вітанні. Приміром, зустрічаючи особливо шановану похилого віку людину, молоді брали руку старшого обома руками, а потім цілували її зверху. Таке привітання вважалося дуже шанобливим. Українці завжди відзначалися надзвичайною гостинністю. Раніше, зустрічаючи гостей, господарі (зокрема жінки) низько схиляли голову, прикладаючи при цьому руку до серця. Зустрічаючись, чоловіки скидали шапки, і в цьому також виявлялася повага до іншої людини. В Україні головний убір взагалі відігравав значну роль. Вважалося, що дорослій людині соромно виходити із двору з непокритою головою. Голова чоловіка без шапки могла означати не тільки його соціальну неповноцінність, а й те, що він — чужинець. Існувала в Україні і заборона жінці з'являтися на людях з непокритою головою. Так, жителі Полтавської губернії вважали, що сонце плаче, коли жінка знімає хустку, а в Харківській губернії побутувала думка, що коли заміжня жінка вийде в сіни без хустки, то домовик потягне її за волосся на горище.

В українців було заборонено лихословити вдома. Це мотивувалося тим, що «піч у хаті», а згідно з повір'ям вважалося, що в печі живуть духи предків, які спостерігають за поведінкою членів родини. Оскільки повага до старших була зведена до культу, то вдома намагалися не сваритися, не лихословити.

Склався в Україні і свій ритуал вживання їжі. Наприклад, ложку не клали так, щоб один кінець спирався на миску, а ручка —

на стіл, бо побутувало повір'я, що злі духи по ложці можуть потрапити в тарілку і нашкодити людині. Існували свої особливості у спілкуванні, у поведінці, у побуті, на роботі тощо. Як бачимо, етикет має національне забарвлення, він залежить від способу життя, вірувань, ритуалів і традицій того чи іншого народу.

У процесі історичного розвитку змінювалися епохи, складались нові культури, але залишалися загальнолюдські цінності, вироблені практикою попереднього суспільного розвитку, відкидалося неістотне, дріб'язкове, тимчасове. З етикету зникли норми, продиктовані умовами життя певного класу, стану, але залишилися універсальні, загальноживані правила ввічливості, такту, коректності, що полегшили, ушляхетнили і прикрасили людську поведінку.

Сучасний етикет ґрунтується на моральних принципах гуманізму й демократизму, що сприяють взаємоспілкуванню, взаєморозумінню між людьми. Відносини, в основі яких лежать гуманізм і демократизм, — це відносини доброзичливості, шанобливості, гуманізму, а не егоїзму, відносини, за яких людина не підкреслює своє «я», не думає тільки про особисту вигоду, а поважає думку іншої людини, виявляє турботу про ближнього, подає йому допомогу тощо. Етикет, в основі якого лежать названі принципи, дозволяє дбати про те, щоб повага до людської гідності і турбота про особистість не перетворювалися на заохочення тих, хто порушує норму. Адже й тепер зустрічаються випадки, коли порушник загальноприйнятих норм поведінки зустрічає співчуття деяких «гуманістів», що забувають про шкоду, яку порушники завдають честі й гідності інших людей. Жаліти п'яного або тверезого хулігана — це значить не жаліти, не любити по-справжньому тих, кому він отрує життя.

Принципи гуманізму й демократизму втілені в низці моральних вимог, що безпосередньо відбиваються в культурі взаємовідносин. Серед них передусім слід назвати ввічливість, тактовність, скромність і точність.

Ввічливість — форма взаємовідносин з оточенням як знайомим та близьким, так і з незнайомим. Сутність ввічливості — доброзичливість. Зустрічаючи людину, говоримо їй «доброго ранку», «добридень», «добрийвечір». Прощаючись, кажемо «до

побачення», ніби сподіваючись зустрітися ще раз. Звертаючись до людини із дріб'язковим проханням, вживаємо вираз «будь ласка». Поняття добра органічно входять до багатьох загальноприйнятих формул чемності. Цим самим виявляється зв'язок справжньої ввічливості із гуманізмом у тому соціальному сенсі, який надається цьому поняттю. Зрозуміло, що в житті виникають ситуації, коли, наприклад, необхідно мати справу з людиною, яка з тих чи інших причин не заслуговує на повагу, але це не означає, що можна принижувати її людську гідність, розмовляти з нею брутально. Ввічливість порібна навіть тоді, коли говоримо людині неприємне, якщо вона на те заслуговує.

Споріднене із ввічливістю поняття «коректність», яке має особливий відтінок, що полягає у вмінні за різних ситуацій тримати себе в межах загальноприйнятих правил пристойності. Звичайно, за будь-яких правил етикету поведінка людини багато в чому залежить від стану її нервової системи, характеру, темпераменту. Кожний іноді може опинитися у певній конфліктній ситуації на роботі, у родині, побуті. Іноді конфлікт виникає через різне розуміння одних і тих самих явищ морального життя. Причому не завжди одні люди в конфлікті діють з аморальних міркувань, а інші — з моральних. Такий погляд був би спрощеним. Бувають випадки, коли обидві сторони діють із кращих і цілком моральних мотивів, але їхні різні уявлення, зумовлені традиціями, вихованням, можуть викликати різні оцінки одних і тих самих подій та вчинків. Виявити коректність — означає зберегти гідність, не принизитися до рівня розбещеного обивателя. Вимоги коректності у взаємовідносинах відповідають інтересам усіх. При дотриманні цих вимог у суперечці можна швидко дійти згоди. У службових відносинах коректність допомагає усунути те, що шкодить інтересам справи, в особистих вона сприяє взаєморозумінню людей.

Тактовність — це почуття міри, яке необхідно зберігати в розмові, в особистих і службових стосунках, уміння відчувати межу, переступивши яку, можемо незаслужено образити людину. Тактовність вимагає всебічного урахування всіх обставин, у тому числі й психологічного стану людини, урахування своєрідності її як особистості, Тактовність полягає в умінні не помічати упущення іншої людини. Тактовна людина не звернеться до

співрозмовника із запитанням, яке поставить того в незручне становище. Нав'язливість, настирність, навіть якщо вони викликані найкращими намірами (наприклад, зробити послугу, допомогти), викликають негативну реакцію. Почуття міри, що дозволяє виявити повагу до гідності іншої людини і разом з тим зберегти власну гідність, — ось до чого зводиться тактовність.

Скромність — невід'ємна риса культури взаємовідносин. Скромна людина ніколи не вважає себе видатною, неординарною особистістю. Вона не відмовляється від самооцінки та завжди порівнює її з думкою оточення. Скромність — це не самоприниження, відмова від гордості, незалежності, самостійності в поведінці. Скромність виявляється у вмінні бути самим собою і не грати якусь невластиву роль. Разом із тим справжня скромність не повинна спричинятися до скутості в поведінці, та це й не означає, що вона має бути джерелом розв'язності. Органічно поєднується зі справжньою скромністю почуття власної гідності, уміння у розмові, манерах показати, що ви нікому не дозволите поставити себе в моральному відношенні нижче від інших.

Одна з найважливіших вимог культури взаємовідносин — **точність** як уміння шанувати своє слово, не кидати його на вітер. Якщо людина завжди виконує те, що обіцяє, якщо приходить о тій годині, на яку призначено зустріч, значить, на таку людину можна покластися. Виконуючи вимоги точності в ділових, службових стосунках, у громадському житті, людина не підведе колектив, не зірве виконання важливих завдань, не порушить ритм виробничої діяльності. Точне вираження своїх думок, уміння без зайвих слів сформулювати те чи інше положення так, щоб воно не було двозначним, є також важливою вимогою культури взаємовідносин.

Ввічливість, скромність, тактовність і точність — загальноприйняті норми поведінки в сучасному етикеті всіх країн світу. Разом із тим ці норми можуть по-різному виявлятися в поведінці людей. Отже, можна говорити про різний стиль поведінки як сукупність норм, правил поведінки, які притаманні якому-небудь індивіду залежно від його моральних, естетичних, політичних, професійних поглядів, інтересів, настанов, його життєвих позицій. На стиль поведінки людини впливають і

матеріальні умови її життя, тому в ньому розкривається соціальна сутність людини. Стиль поведінки виражається протягом усього життя і виявляється у спілкуванні, мові, вчинках людини. Він дозволяє зробити висновок про інтелектуальний, моральний, естетичний розвиток людини, про її соціальну і професійну належність. Стиль поведінки виявляється у манерах людини. Манера стосується характеристики індивідуальних, одиничних, окремих особливостей поведінки конкретної особистості. Манери до певної міри вказують на характер людини і служать зовнішньою оболонкою її внутрішньої природи. Вони виявляються у ввічливому й привітному поводженні, але справжня й найкраща чемність така, що ґрунтується на щирості і виявляється у готовності сприяти щастю ближнього.

Добрі манери, стиль поведінки не виникають самі собою. Велике значення тут має соціальне мікросередовище, отримане в дитинстві виховання, та у будь-якому разі можна оволодіти добрими формами спілкування, якщо людина щиро в цьому зацікавлена, переконана в необхідності цього, якщо відповідно себе виховує. Якщо ж людина не замислюється над формою своєї поведінки, то жодні кодекси, правила не озовуться в її душі, не зумовлять ефективного зрушення в її поведінці. Щоб бути культурною людиною, цього слід прагнути і домагатися.

Культура поведінки — складова частина культури людини, вона виступає зовнішнім проявом духовного багатства особистості та її внутрішнього світу; це сукупність форм повсякденної поведінки людини (у праці, побуті, спілкуванні з іншими), у яких знаходять зовнішнє відображення моральні та естетичні норми поведінки. Якщо моральні норми визначають зміст вчинків, мотиви поведінки, то культура поведінки розкриває, як саме здійснюються у поведінці вимоги моральності, яке «обличчя» поведінки людини, наскільки органічно, природно і невимушено такі норми злилися з її способом життя, стали повсякденними життєвими правилами.

У широкому значенні культура поведінки об'єднує всі сфери зовнішньої і внутрішньої культури людини: етикет, правила поводження з людьми і поведінки у громадських місцях, культуру побуту, відносини людей поза роботою, організацію особистого часу, гігієну, естетичні смаки у виборі предметів

споживання (вміння одягатися зі смаком, прикрашати житло), естетику властивої людині міміки, вираз обличчя і рухів тіла (грація). Окремо виділяють культуру мови, вміння грамотно, ясно і красиво висловлювати думки, не вживаючи вульгарних виразів, тощо.

«У людині повинно бути все прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і думки», — писав А.П. Чехов, і ці слова якнайкраще виражають сутність культури поведінки, що становить гармонію внутрішніх і зовнішніх начал людини. Тільки за умови такого цілісного підходу до розуміння культури поведінки, тільки при аналізі ставлення до праці, природи, мистецтва, до колективу й окремих людей і зливаються воєдино основне поняття етики «добро» і поняття, яким користуються, щоб висловити естетичну оцінку, — «краса». Моральна й естетична грані культури поведінки існують у тісній єдності і взаємодії.

Зовнішня культура людини очевидна, про неї можна зробити висновок з першого погляду, зважаючи на те, як людина говорить, як поводить себе з оточенням, як вдягається. Відтак складається про людину перше враження. Але у зовнішній культурі виявляється внутрішня культура особистості. Важливі не форми спілкування і поведінки як такі, а їх мотиви та внутрішня вихованість, яка спрямовує поведінку людини. Вихована людина ввічлива й запобіглива не тому, що хоче красиво виглядати, а тому, що повага до людей, увага до них, душевний такт не дозволяють їй бути іншою. У такій поведінці людини виявляється її внутрішня сутність, її внутрішня культура. Таким чином, основним завданням, що стоїть перед людиною, є формування внутрішньої і зовнішньої культури, її моральний та естетичний розвиток.

2.4 КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

У житті кожної молодої людини настає час, коли їй важливо знати, як її сприймає оточення. Вона починає звертати особливу увагу на себе, бо в неї складається або вже склалося уявлення про те, якою вона хоче бути, якої мети домагається. На основі свого попереднього досвіду вона, безумовно, склала для себе

якийсь ідеальний образ особистості і при критичному самоаналізі рано чи пізно зрозуміє, що і їй слід удосконалити свої манери у спілкуванні з людьми. Молодь у своїй поведінці не може керуватися тільки тим, що вважається нормою в молодіжному середовищі. Уже у молодому віці слід засвоїти загальноприйняті норми суспільної поведінки. Молоді роки — коротка пора в житті, однак саме в цей час людина формується як особистість.

В умовах сучасного динамічного розвитку суспільства зміни у сфері правил поведінки відбуваються значно швидше. Люди виховані, культурні активніше і свідоміше оволодівають новими правилами суспільних контактів і мають значно більше можливостей для того, щоб дотримуватися нових правил поведінки, розвиток яких зумовлений не лише високим рівнем міжнародного духовного життя, а й їх глибоким загальнолюдським змістом. У сучасному світі склалися такі загальні правила етикету, які відбиваються в різних сферах життя людей і мають, як умову, цілеспрямовані, повторювані відносини між ними, а також разові, випадкові стосунки:

- уміти бути уважним до людини в усіх ситуаціях, які хоча б якось об'єднують її з вами, бачити і помічати її, виявляти цю увагу до неї зовнішніми знаками, доносячи їх до людини; ввічливо звертатися із проханням про будь-яку послугу і самому подякувати за таку послугу;

- співчувати людині в її невдачах, поділяти з нею радість успіху, виявляючи це відповідними формами; пропонувати їй свої послуги і допомогу в можливих формах;

- берегти робочий і вільний час інших людей, не марнувати його повільними, беззмістовними розмовами і ні в якому разі не примушувати людину чекати на тебе;

- розмовляти мовою, зрозумілою більшості присутніх (усім), не допускати перешіптування у присутності інших або ж розмови незрозумілою їм мовою;

- не сміятися безпричинно у присутності людини, не давати їй приводу вважати, ніби ви насміхаєтеся з неї;

- намагатися не помічати фізичних вад людини, не розглядати і не розпитувати про них;

- не допускати ніяких погроз щодо людини, тим більше — фізичних дій;

— бути терплячим до інших думок, смаків, не допускати приниження людської гідності того, чий смак не відповідають вашим;

— терпляче вислуховувати того, хто говорить, не перебивати його і виявляти інтерес до його думки;

— не нав'язувати співрозмовникові тему розмови про себе як найцікавішу, прагнути більше запитувати і слухати, ніж говорити самому;

— не підкреслювати своєї шляхетності і жертвності у зробленій вами послuzі, якою б важливою і значною вона не була; покажіть, що ви робите її легко, із задоволенням, без думки про взаємну віддяку;

— дбати про свій зовнішній вигляд, охайність і чистоту, пам'ятаючи, що неохайність, недбалість і неувага до себе — це форма неповаги до інших людей, зневаги до їх думки;

— не привертати до себе уваги екстравагантністю зовнішнього вигляду.

Ці правила відбивають загальну форму поваги до людини взагалі. Але вони можуть диференціюватись залежно від конкретних умов, ситуацій і характеру між тими, хто спілкується, набуваючи конкретного характеру.

Все це стосується тільки форми. Зміст у всіх випадках має бути вираженням поваги, доброзичливості й уваги до людини.

Найважливіший показник стану людини на робочому місці — її душевний комфорт, у створенні якого помітне місце посідає культура службових відносин, бо кожен працівник значну частину свого життя перебуває на роботі, в оточенні людей, які зв'язані з ним спільною справою. Тому неабияку роль тут мають відігравати норми *службового етикету*, покликаною регламентувати стосунки між людьми, об'єднаними спільною діяльністю. Якщо етикет містить правила спілкування усіх людей і у всіляких ситуаціях, то правила службового етикету діють у дещо вузьчій галузі — вони визначають порядок поведінки працівників при виконанні ними професійних обов'язків. Службовий етикет диктує той стиль спілкування, ті норми ввічливості, які сприяють створенню у колективі здорової морально-психологічної атмосфери.

Молода людина, яка навчається, повинна виконувати всі

правила внутрішнього розпорядку, що існують у цьому навчальному закладі. Повага до традицій, ритуалів цього ВНЗ, пошана до викладачів, одногрупників — непорушні основи поведінки кожного студента. Зневагу до такого правила не можна виправдати ніякими посиленнями на сучасність і зміну понять. Студенти першими вітаються з викладачем, навіть якщо він молодий, бо за усіх часів в усіх народів учитель користується пошаною і повагою. Викладач звертається на «ви» до всіх студентів. Студентам не слід запізнюватися на заняття (цього вимагає елементарна ввічливість та повага до викладача й до інших студентів), вони не повинні приходити на лекції в неохайному вигляді. Якщо ж трапилось спізнитися, не слід вдаватися до виправдовувань; необхідно вибачитися перед викладачем і попросити дозволу бути присутнім на лекції, сівши на вільне місце. Необхідні пояснення можна надати після закінчення лекції. Студентська молодь користується в суспільстві всіма правами самостійних, дорослих людей, а тому має виконувати всі обов'язки, які покладаються на дорослих. Буде добре, коли студент допоможе одягнути пальто викладачеві-жінці або однокурсниці, швидко збере з підлоги сторінки з нотатками, неумисно розгублені викладачем, допоможе відчинити або зачинити кватирку під час занять, витерти дошку тощо. Та найголовніше в етикеті студента — це дотримання таких загальних норм культури поведінки, як точність, дисциплінованість, акуратність, що мають виявлятися в основному роді його діяльності — навчанні. Культура поведінки в навчальному закладі включає також культуру мови студентів, яка має відповідати основним правилам граматики й лексики. У стінах ВНЗ неприпустимо у спілкуванні з викладачами й однокурсниками вживати брутальну лайку, жаргонізми, припускатися зневажливого тону. Етикет передбачає й увагу до зовнішньої вигляду студентів; це й санітарно-гігієнічні вимоги, й урахування специфіки закладу, а також необхідність завжди пам'ятати про мету перебування у навчальному закладі.

У кожному трудовому колективі можна виділити два аспекти стосунків між людьми: по-перше, стосунки між керівниками і підлеглими і, по-друге, між колегами. Зрозуміло, цим не вичерпується їх різноманітність. Адже керівники й

підлеглі — не якісь абстрактні, а конкретні особи: чоловіки і жінки, похилого віку й молоді, досвідчені і молоді фахівці.

З чого починається службовий етикет? Передусім із зовнішнього вигляду. На робочому місці недоречні гостромодний одяг, яскрава косметика, надмір прикрас. Недбалість в одязі, його неохайність — це неповага до оточення. Не слід також забувати про те, що на робочому місці не обговорюють стиль одягу своїх колег. Не є предметом для обговорення й подробиці особистого життя колег. Керуватися варто простим чітким правилом: не говорити за спиною людини нічого такого, чого ви не могли б сказати їй в очі.

Спільна робота немислима без діалогу. Перше, що промовляємо, прийшовши на роботу, — це слова вітання, що вважається необхідним незалежно від того, симпатизують люди один одному чи ні. Першим вітається той, хто входить. За правилами етикету, жінка подає руку чоловікові першою, старший за віком — молодшому, вищий за посадою — нижчому. В установі нерідко вітаються й незнайомі між собою люди, зрозуміло, у цьому нічого, що порушує правила пристойності, немає. Загальний стиль стосунків у колективі визначає і стиль звертання до колег: це звертання або ж на прізвище (але тоді говорять, наприклад, «пані Костенко»), або ж на ім'я та по батькові, або на ім'я (але тільки зі згоди того, до кого звертаються). У суто службовій обстановці навіть давно знайомі люди можуть звертатись один до одного на «ви», але коли близькі співробітники між собою звертаються на «ти» — це також цілком природно.

Найістотніша вимога службового етикету — дисциплінованість як показник моральності людини і підстава для впевненості в ній оточення, а також умова сумлінного ставлення до праці. Діапазон прояву дисциплінованості в умовах службового етикету надзвичайно широкий: це і своєчасно закінчена робота, і виконання взятих зобов'язань, і своєчасний прихід на роботу, і чітке виконання всіх обов'язків. Дисциплінованість — це і свідчення високої професійної культури, яка ґрунтується на любові до обраного фаху. Ця якість завжди притаманна тим, хто з повагою ставиться до себе, оточення і своєї справи.

Правила ввічливості диктують будь-якій людині вміння вислуховувати людей, не обриваючи їх на півслові, не переключаючись на інші справи й інших людей. Коли у розмові все-таки доводиться відриватися, то просять вибачення, а після вимушеної перерви пропонують продовжити бесіду, показуючи цим, що пам'ятають, про що йшлося і на чому зупинилася розмова. Якщо ж співрозмовник виявився надто балакучим, цілком допустимо попросити його бути точнішим та ближчим до суті справи. Вміння уважно слухати співрозмовника — дуже важлива умова будь-якого спілкування.

Мистецтво робити зауваження — тонке мистецтво, володіти яким зобов'язані не тільки керівники. Зауваження має бути справедливим, щоб людина зрозуміла, де вона діяла неправильно і як виправити помилку. Для цього можна знайти будь-яку форму, аж до незлобивого жарту й легкої іронії, але неприпустимо принижувати гідність того, до кого звернена критика. Уїдливість, грубість, наділення несхвальними епітетами ображають і саме тому досягають мети значно гірше, ніж зауваження, зроблене в коректній формі.

На робочому місці людина повинна бути коректною незалежно від настрою, домашніх неприємних ситуацій. Не слід нав'язувати нікому своїх переживань, набридати колегам розмовами про свої повсякденні турботи, особисті переживання. Неприпустимо «зривати зло» на своїх колегах. Іноді це може статися несвідомо, але в тому й полягає вихованість, щоб не втрачати над собою контроль. Правила етикету вимагають виявляти дружню увагу і турботу до особистих потреб колег; це і вшанування ювілярів, і відзначення знаменних дат, і присвоєння почесних звань тощо.

Моральність передбачає наявність у людини розвиненої здатності відчувати вдячність до людей, які на неї заслуговують. Чемність вимагає вміння виявляти це почуття. Давня мудрість говорить: «Вдячність — це скромність сильних, невдячність і марнослів'я — нікчемних». Протягом життя кожна людина отримує найрізноманітнішу допомогу від інших людей: їй допомагають навчатися, оволодівати професійними знаннями та навичками тощо. Допомога може бути надана і в формі критики, викриття недоліків, навіть покарання. Не випадково знаходимо у

Омара Хайяма таке повчання: «Яд, мудрецом тебе предложенный, прими, из рук же дурака не принимай бальзама». Уміння дякувати людям за їхній труд — важлива деталь організації відносин у колективі. Уміння бути вдячним — риса справді культурної особистості. Чим значніша, талановитіша людина, тим доступніша вона у спілкуванні, тим далі вона від зарозумілості і пихатості. Повага до оточення — її природний стан.

У службових відносинах взаємини старшого і молодшого, жінки й чоловіка відповідають основним правилам етикету: жінка на робочому місці не перестає бути жінкою, літній чоловік — літнім і т. ін. Тому вихований чоловік і на службі пропустить жінку вперед, притримає перед нею двері, не дозволить собі вживання в її присутності «гострих» виразів і брутальних слів.

У колективі мають існувати відносини доброзичливості і вимогливості, поваги і відповідальності, дисциплінованості і ввічливості, бо тільки такі норми культури поведінки сприятимуть ефективній роботі усього колективу, особистому успіхові й авторитетові керівника, професійному зростанню і розвитку кожного члена колективу. Засвоєння цих норм і правил етикету дозволить майбутньому спеціалісту легко влитись у трудовий колектив, правильно побудувати службові відносини, сприятиме швидкому оволодінню професійними навичками і допоможе стати справжнім фахівцем та культурною людиною.

Список літератури

- 1 Авраменко В.Н. Техника и мораль: грани взаимодействия. — М., 1987.
- 2 Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. — М., 1988.
- 3 Бачинин В.А. Духовная культура личности. — М., 1986.
- 4 Блощинська В.А. Етика. Практикум: Навч. посібник. — К., 2005.
- 5 Блюмкин В.А. Этика и жизнь. — М., 1987.
- 6 Бодалев А.А. Личность и общение. — М., 1984.
- 7 Бондаренко В.Д. Культура общения с природой. — М., 1986.
- 8 Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Деловая риторика: Учеб. пособие для вузов. — Ростов-на-Дону, 2000.
- 9 Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. — М., 1989.
- 10 Волченко Л.Б. Культура поведения, этикет, мораль. — М., 1982.
- 11 Гусейнов А.А. Введение в этику. — М., 1985.
- 12 Давыдов Ю.Н. Этика любви и метафизика своеволия. — М., 1982.
- 13 Дмитриева Г.К. Мораль и международное право. — М., 1991.
- 14 Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности. — М., 1971.
- 15 Каган М.С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. — М., 1988.
- 16 Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. — Л., 1991.
- 17 Кемеров В.Е. Взаимопонимание. — М., 1964.
- 18 Киссель М.А. Историческое сознание и нравственность. — М., 1990.
- 19 Кобляков В.П. Этические аспекты глобальных проблем современности. — М., 1986.
- 20 Кон И.С. В поисках себя. — М., 1984.
- 21 Кон И.С. Дружба. Этико-психологический очерк. — М., 1987.
- 22 Кравченко С.М., Костицький М.В. Екологія і людина. — Львів, 1992.

- 23 Леви В.Л. Искусство быть другим. — М., 1980.
- 24 Левицька О.І. Моральний розвиток особи. — К., 1990.
- 25 Мак-Джин Т. Экология и этика. — М., 1993.
- 26 Поль Л. Сопер. Основы искусства речи. — Ростов-на-Дону, 1999.
- 27 Силин А.А. Великое обретение: на путях к глобальной этике.— М., 1989.
- 28 Словарь по этике. — М., 1989.
- 29 Стошкус К. Этикет в развитии общества // Этическая мысль: научно-публицистические чтения. — М., 1988.
- 30 Толстых В.И. Человек человечества // С чего начинается личность? — М., 1984.
- 31 Франкл В. Критика чистого «общения»... // Человек в поисках смысла. — М., 1990.
- 32 Фромм Э. Искусство любить // Душа человека. — М., 1992.
- 33 Хамитов Н.В. Философия одиночества: Одиночество женское и мужское. — К., 1995.
- 34 Этикет и мода. — М., 1989.
- 35 Етика: Навч. посібник / Т.Г.Аболіна, В.В.Єфименко, О.М.Лінчук та ін. — К., 1992.

